

4.5.- Segona meitat del s. I a.C. i l'època d'August. Els inicis de la producció vitivinícola i la proliferació dels primers assentaments rurals tipus “vil· la”³⁴⁸.

La segona meitat del s. I a.C. i l'època augustiana constitueix un període fonamental per a *Tarraco* i el seu territori. Fou el moment en qual, a nivell jurídic, va aconseguir, primer, l'estatut de colònia, que la consagraria definitivament com a *ciuitas* romana, i, a continuació, es va erigir com a capital de la *Hispania Citerior Tarraconensis* i del *conuentus iuridicus Tarraconensis*; a nivell urbanístic, la seva *urbs* va experimentar un important desenvolupament edilici; i, a nivell territorial, es percep l'aparició al seu *ager* de nous centres terrissaires productors d'àmfores vinícoles i de nous assentaments rurals, alguns dels quals de tipus “vil· la”, clars indicadors dels inicis de la producció de vi a la regió i de la implantació del “sistema de la vil· la”.

Podem afirmar que la finalització del procés de reorganització dels territoris on s'havia desenvolupat la cultura ibèrica es produeix a la segona meitat del s. I a.C., de manera que sota el principat d'August ja es poden considerar totalment romanitzats.

En aquest sentit, el paper del *princeps* fou fonamental, doncs, continuant la tasca de Pompeu i Cèsar, va reorganitzar a nivell administratiu el món sorgit arran de les actuacions cadastrals romanes i de les fundacions de ciutats efectuades durant la República. August va crear noves estructures administratives (una nova divisió provincial i la circumscripció del *conuentus iuridicus*, vers l'any 27 a.C.), va realitzar noves fundacions colonials (com *Barcino*, el 15 a.C.) i va iniciar el procés de reconeixement i vertebració jurídica dels nuclis preexistents (*Emporiae*, *Ilerda*, *Baetulo*, *Iluro* i *Dertosa*, pel que fa al nord-est peninsular). També a nivell ideològic l'actuació d'August fou important, ja que, d'una banda, començà a desenvolupar a les províncies una política de culte personal que fou molt criticada a Roma (a les colònies de *Tarraco* i *Barcino* es fundaren el primers temples dedicats a August) i, d'altra banda, va potenciar de manera notable la religió oficial romana assimiladora de les diferents creences locals (*interpretatio*).

Així doncs, a finals del s. I a.C. trobaríem una *Tarraco* amb estatut jurídic de colònia (la colònia *Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*) i que, amb la nova divisió administrativa d'*Hispania* efectuada per August i la submissió dels pobles càntabres (27-25 a.C.), que va suposar la pacificació definitiva de la Península Ibèrica, constituïria, sens dubte, la principal ciutat de la *Citerior*, juntament amb *Carthago Nova*, una condició que s'hauria consolidat a l'erigir-se com a capital de la nova província *Hispania Citerior Tarraconensis* i com a centre del *conuentus iuridicus Tarraconensis*.

A nivell territorial, observem a l'*ager Tarraconensis* fenòmens realment significatius (la major part dels quals no són exclusius d'aquesta regió del litoral nord-est de la península, doncs han estat detectats a altres zones del territori ibèric) que testimoniarien la transcendència dels canvis que s'estaven produint.

- D'una banda, com ja vam comentar, vers mitjans del s. I a.C. s'abandonen els pocs centres de poblament concentrat d'origen ibèric que, fins aleshores, havien sobreviscut, tot i que molt romanitzats, fonamentalment, Olèrdola i Adarró, ambdós localitzats, de manera molt significativa, a la Cessetània nord, és a dir, fora de l'entorn més immediat de *Tarraco*, *ciuitas* que, en aquests moments, s'acaba de consolidar definitivament com a tal, la qual cosa podem veure reflectida en el fet que li fos concedit l'estatut jurídic de colònia a mitjans del s. I a.C. (vers l'any 45 a.C.)³⁴⁹, i que, a més, no trigaria en erigir-se com

³⁴⁸ Consultar Mapa 6, Annex II, i Gràfica 7.

³⁴⁹ El fet que no es conegui cap emissió fundacional (com era habitual a les fundacions vinculades a Cèsar o d'època Triumviral) i que l'emissió monetària comenci en època d'August (vers el 2 a.C.), un moment en què es produeixen diverses activitats edilícies i urbanístiques a l'*urbs*, fa que no es pugui descartar totalment la possibilitat que la transformació en colònia de la ciutat de *Tarraco* fos obra d'August, qui va finalitzar molts dels projectes iniciats per Cèsar (II Part, capítol 3, apartat 3.3.). A més, l'absència al *corpus* epigràfic tarragoní d'inscripcions referents a personatges de *Tarraco* pertanyents a la tribu *Sergia* i la presència, per contra, de diversos individus de la tribu

a capital provincial, i, des d'un punt de vista més arqueològic, en el continuat creixement urbanístic que va experimentar durant tot el s. I a.C.³⁵⁰ i, sobretot, al llarg del període augustià, quan va passar per una nova i important fase edilícia amb la realització de tot un seguit de programes d'embelliment urbà, que suposarien la primera reforma del *forum* cívic i, probablement, la construcció del teatre, així com l'estructuració de la Part Alta de la ciutat en tres terrasses a causa de l'especial configuració del turó tarragoní i per influència dels models hel·lenístics imperants a l'urbanisme d'aleshores (Figs. 31, 34 i 54-56)³⁵¹. També es

Galeria, són també indicis que ens estarien apuntant en aquesta direcció (II Part, capítol 2, apartat 2.1. i capítol 4, apartat 4.2.3.).

³⁵⁰ Durant tot el s. I a.C., Tarraco va mantenir la dualitat entre la Part Alta, que conservà el seu caire de nucli militar, i la Part Baixa, que va continuar el seu procés de creixement urbà, ocupant, progressivament, les zones intermèdies del recinte que, en un principi, sembla que es trobaven lliures de construccions, si ens atenim a les dades proporcionades per les excavacions. D'aquesta manera, al contrari del que es pensava tradicionalment, el creixement urbà de Tarraco es realitzà de forma ascendent, és a dir, que a partir del nucli indígena, la ciutat s'estengué cap a les àrees més septentrionals. Veure: M. Adserias *et alii*, "L'assentament pre-romà de Tarragona", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3 (1993), p. 222; M. Díaz García, "La Tarraco republicana. Estado de la cuestión", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 19-20 (1997-98), pp. 121-135; I. Arrayás, *Tarraco. Una aproximació històrico-arqueològica*, Bellaterra 1999 (Treball de Doctorat), p. 125.

³⁵¹ Fou a partir de l'època augustiana i julio-clàudia, arran de l'elevat *status* assolit per Tarraco, quan es van realitzar les primeres transformacions importants, materialitzant-se un ampli programa ideològic-constructiu a la Part Alta de la ciutat, que no es va limitar només a una gran i dràstica reforma de la Part Alta, sinó que va afectar a la ciutat en el seu conjunt. Es construeix el *forum* de la colònia que, a partir d'una inscripció dedicada a Pompeu (RIT 1) (Fig. 17), podria haver tingut els seus orígens al segon quart del s. I a.C. Segons R. Cortés, la consolidació arquitectònica d'aquest gran espai cívic que s'estendria vers el sud, en direcció al carrer dels Caputxins, va coincidir cronològicament amb la monumentalització del *forum* de Clunia. T. Hauschild i M. Recasens i Carreras assenyalen que les restes conegudes dels edificis del *forum* colonial són de la primera meitat del s. I d.C., circumstància que corrobora l'estudi sobre l'estatuària realitzat per E.M. Koppel. També a la fase julio-clàudia correspon la construcció del teatre, amb una àrea monumental adjacent presidida per un nimfeu, i altres edificacions, amb les quals es pretenia destacar i demostrar la importància assolida per la colònia a tots els nivells. En aquest sentit, tenim constància de l'existència dins la Part Baixa de la ciutat de dos santuaris, un dedicat a *Tuella*, ja existent, probablement, en època tardeo-republicana, doncs ha estat documentat gràcies a una inscripció del s. I a.C. trobada a la cantonada dels carrers Pons d'Icart i Méndez Núñez, uns dos-cents cinquanta metres a l'est del *forum* de la colònia (RIT 3), i d'un altre erigit en honor a *Minerva*, igualment documentat per un epígraf trobat, en aquest cas, a l'actual Plaça de Prim (RIT 39). També es coneix l'existència, gràcies a les dades aportades per l'arqueologia i l'epigrafia, d'un gran conjunt termal, ubicat al carrer Soler, entre el dels Caputxins i el del Gasòmetre, que podria identificar-se amb les *thermae Montanae* documentades a una inscripció procedent d'aquest sector urbà, dedicada per l'inspector de finances de Tarraco, *Mesius Marianus*, al *praeses Marcus Aurelius Vicentius* (RIT 155 i 694), del *schola* del *collegium fabrum*, és a dir, la corporació dels obrers de la construcció, al núm. 64 de la Rambla Nova (RIT 351, 435 i 817-824), i de la *porticus Ioviae [basilicae (?)]*, una construcció ja tardana, d'època de Dioclecià (RIT 91). L'època augustiana i julio-clàudia, constitueix també el moment en qual es va produir un canvi urbanístic radical a la zona dels carrers de Pere Martell i dels Caputxins, doncs apareixen restes d'edificis de tipus monumental i públic que amortitzen estructures d'habitació anteriors, fet que ens indica que va deixar de ser una zona residencial per a convertir-se en una zona de representació, relacionada, possiblement, amb la monumentalització del *forum* colonial i la construcció del teatre. Durant el període augustià i julio-claudi, es va establir també el traçat definitiu de la *Via Augusta* (III Part, capítol 3). Si la construcció de la segona muralla, a mitjans del s. II a.C., va suposar la unió de la Part Baixa i la Part Alta de la ciutat, la *Via Augusta*, al seu pas per Tarraco, va establir una separació física entre les dues zones en què es dividia la ciutat, la Part Alta, que des d'aleshores es va reservar com a seu del govern provincial i conventual, i la Part Baixa, que va acomplir amb el paper de ciutat colonial. Veure: B. Hernández Sanahuja, "Excavaciones en las ruinas del gymnasio y de los thermas romanos en Tarragona", *Opúsculos históricos, arqueológicos y monumentales*, Tarragona 1884, pp. 27-38; J. Serra Vilaró, *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 116, Madrid 1932, pp. 67-79; J. Puig i Cadafalch, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona 1934, pp. 50-56, 106-107 i 230-233 (reedició de J. Puig i Cadafalch, A. de Falguera i J. Goday, *L'arquitectura romànica a Catalunya. Precedents. L'arquitectura pre-romànica*, vol. I, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1909; 2ª ed. facsimil, Barcelona 1983); J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, pp. 232-233; M. Tarradell, "L'extensió urbana de Tàrraco, comparada", *Boletí Arqueològic*, èp. IV, 113-120 (1971-72), pp. 93-101; T. Hauschild, "Tarraco en época augustea", *Símpoio de ciudades augusteas de Hispania*, vol. I, Saragossa 1976, p. 214; *Idem*, "Excavaciones en Tarraco", *Arqueología de las ciudades modernas superpuestas a las antiguas*, Saragossa 1985, pp. 171-177; M. Recasens i Carreras, "Los capiteles romanos del Museo Nacional Arqueològic de Tarragona", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 1 (1979), p. 60; G. Mora, "Las termas romanas en Hispania", *Archivo Español de Arqueología*, 54 (1981), p. 45; R. Navarro, *Los mosaicos romanos de Tarragona*, Barcelona 1979; R. Cortés, "L'equipament urbà de Tàrraco", *Universitas Tarraconensis*, VI (1983-84), pp. 114-115 i 123-124; *Idem*, "Los foros de Tarraco", *Los foros romanos de las provincias occidentales (Valencia, 1986)*, Madrid 1987, pp. 19-21 i 22-24 (també publicat a *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 6-7, 1984-85, pp. 185-187 i 191-195); E.M. Koppel, "El foro municipal de Tarraco y su decoración escultórica", *XVII Congreso Nacional de Arqueología (Logroño, 1983)*, Saragossa 1985, pp. 841-857; *Idem*, *Las esculturas romanas de Tarraco*, Forum 4, Tarragona 1986; *Idem*, *La schola del collegium fabrum de Tarraco y su decoración escultórica*, Faventia Monografies, 7, Bellaterra 1988; *Idem*, "Relieves arquitectónicos de Tarragona", *Stadt- und Ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und Kaiserzeit (Madrid, 19-23 Oktober 1987)*, W. Trillmich i P. Zanker (eds.), Munic 1990, pp. 327-340; H. Gimeno Pascual, *Artisanos y técnicos en la epigrafía de Hispania*, Faventia Monografies, 8, Bellaterra 1988; A. Bermúdez Mendel, *Materiales cerámicos de construcción empleados en la arquitectura romana de Tarraco y su entorno*, U.B., Barcelona 1988 (Tesis Doctoral inédita); TED'A, *El Fòrum / El Foro / The Forum*, Quaderns de Difusió 3, Tarragona 1989; J. Ruiz de Arbulo, "El foro de la colonia", *Cypsela*, VIII (1990), pp. 131 i 134; *Idem*, "Els edificis públics de Tarragona", *Dossier: Tàrraco: un patrimoni, Kesse*, 28 (abril de 1999), pp. 13-20; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 40, 48, 66 i 79-82; R. Jàrraga, "Transformaciones urbanas y relación ciudad-campo en el este de la Tarraconense durante la Antigüedad Tardía. Aproximación al tema", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 223-224; M.T. Miró, "Dades per a un estudi de l'evolució urbanística de Tarraco: el carrer dels Caputxins de Tarragona", *ibidem*, pp. 287-288; F. Tarrats, "Terra sigillata del Passatge de Cobos (Tarragona): les marques de terrisser", *Miscel·lània Arqueològica a J.M. Recasens*, Tarragona 1992, pp. 155-176; *Idem*, "Figlinae tarraconenses: producciones cerámicas alto-imperiales en la ciudad de Tarraco", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 405-406; E. Subias, "Las sedes colegiales en época romana. Problemas de tipología arquitectónica", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 16 (1994), pp. 85-110; C. Ruestes, *L'espai*

procediria, molt possiblement, a la construcció del més llarg dels dos aqüeductes que portaven les aigües del riu Francolí fins a *Tarraco*, del qual formava part l'espectacular *opus arcuatum* conegut avui dia com Aqüeducte de Les Farreres o Pont del Diable (1.17.24.), a Tarragona, obra amb dos ordres d'arcs de mamposteria aixecada per a salvar el desnivell del Barranc dels Arcs, pròxim a la ciutat, que, d'altra banda, no constitueix l'únic vestigi de les diverses conduccions que fornien d'aigua *Tarraco*, doncs s'han documentat restes de canalitzacions, pertanyents tant a l'aqüeducte del Francolí com a altres, als jaciments de Pont del Tupí (1.7.1.) a Els Pallaresos, Aqüeducte del Gaià (1.12.5.) a La Riera de Gaià, Conducció de La Cadeneta (1.15.6.) a Salou, Aqüeducte del Francolí II (1.17.25.) a Tarragona, Mina de les Esquadres (3.15.1.) a Puigpelat i Tram de l'aqüeducte romà a l'àrea de Mas d'en Vives (3.23.5.) a Vila-rodonà³⁵². Igualment, es van construir monuments

públic a les ciutats romanes del conventus tarraconensis: els fòrums, vol. I, Bellaterra 1997 (Treball de Recerca inèdit), pp. 218-256; M. García Noguera, C. Pociña i J.A. Remolà, "Un context ceràmic d'inicis del segle II d.C. a Tàrraco (Hispania Tarraconensis)", *Pyrenae*, 28 (1997), pp. 179-209; M. Díaz García, "La Tarraco republicana. Estado de la cuestión", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 19-20 (1997-98), pp. 121-135; *Idem*, "Tipocronología de los contextos cerámicos tardo-republicanos en Tarraco", *Empúries*, 52 (2000), pp. 201-260 (especialment pàgines 214-222); R. Gabriel, "El fòrum de la colònia de Tàrraco. Proposta per a la seva delimitació", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 19-20 (1997-98), pp. 137-151; I. Arrayás, *Tarraco. Una aproximació històrico-arqueològica*, Bellaterra 1999 (Treball de Doctorat), pp. 8-11, 87-93, 125-126, 136-141, 150-152 i 162-168; R. Mar, J. Massó, M. Pascual, L. Rego, J. Ruiz de Arbulo i C. Salom, *Tàrraco. Els monuments romans de Tarragona*, Edicions 62, Tarragona 1999; Ll. Piñol, J. López i G. Martí, "C. Calpetanus Hermes i la difusió de materials ceràmics de construcció de les *figlinae* urbanes de Roma a Tàrraco", *Empúries*, 52 (2000), pp. 281-288; J.M. Macias, "L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del fòrum de la ciutat", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana (Tarragona, 15, 16 i 17 d'abril de 1999)*, J. Ruiz de Arbulo (eds.), Documents d'Arqueologia Clàssica, 3 Tarragona 2000, pp. 83-106; M. Díaz i J.M. Macias, "Excavacions arqueològiques en el solar núm. 36 del carrer del Gasòmetre", *ibidem*, pp. 107-110; M. Díaz, M. García i J.M. Macias, "Les termes públiques de Tarragona: excavacions en el carrer de Sant Miquel núm. 33. Estudi preliminar", *ibidem*, pp. 111-133; J.C. Márquez Villora, *El comercio de alimentos en el litoral oriental de la Península Ibérica durante el Alto Imperio Romano*, Alacant 2001 (Tesi Doctoral), pp. 135-141. Més bibliografia sobre la monumentalització del *forum* de la colònia i de la Part Baixa de la ciutat a la nota 519 de la II Part del present treball.

³⁵² El subministrament d'aigua de *Tarraco* estava garantit per tres aqüeductes, un procedent del Gaià i els altres dos del Francolí. El més llarg era l'Aqüeducte del Gaià (1.12.5.), de cronologia imprecisa, que anava des del Pont d'Armentera, semi-soterrat o en superfície, fins a la ciutat, a la qual arribava pel turó de l'Oliva fins a una cota de 100 m.s.n.m., subministrant, específicament, la Part Alta d'aquesta. Pel que fa a les dues grans canalitzacions del Francolí, les quals subministraven la Part Alta i la Part Baixa de l'*urbs*, hem de dir que no s'ha avançat tant com respecte a l'estudi de la conducció del Gaià. D'una no es coneix ni la seva cronologia ni el seu lloc de captació i, tan sols, s'ha documentat un tram al carrer Dr. Mallafré, davant l'Hospital "Joan XXIII" de Tarragona, a una cota de 37 m.s.n.m. (1.17.25.), però de l'altra es pot dir que poseeix, probablement, una cronologia augustiana i que procedia de Puigdel·lí, arribant al nucli urbà pel Camí de l'Àngel, fins a una cota de 48 m.s.n.m., després de salvar el desnivell del Barranc dels Arcs mitjançant l'anomenat Aqüeducte de Les Farreres o Pont del Diable (1.17.24.), situat a la partida de Les Farreres, al costat del Mas dels Arcs, a uns quatre quilòmetres de Tarragona (41° 9' N - 1° 15' E), un espectacular *opus arcuatum*, possiblement d'època augustiana, de dos-cents disset metres de llarg, vint-i-sis metres d'alçada màxima i dues filades d'arcs (la superior de vint-i-cinc arcs i la inferior d'onze), realitzat amb carreus de soldó procedents de l'explotació subterrània de les Coves de la Pedrera (1.17.6.) i de les Pedreres de l'Aqüeducte (1.17.13.), que es troben al costat d'aquest, i que des del 1905 és considerat monument nacional. Tot i les successives de reparacions a les quals ha estat sotmès, que s'iniciaren l'any 1856 amb una primera intervenció a càrrec de **B. Hernández Sanahuja**, el seu estat de conservació no és massa bo i, actualment, s'insisteix en la realització de treballs de restauració que frenin el procés de degradació del monument. Tret de **Ll. Pons d'Icart**, que dubtava entre si portava l'aigua des del Pont d'Armentera o bé si venia del Francolí, tots els autors posteriors, fins al s. XX, creien que formava part de la gran conducció d'aigües del riu Gaià. Va ser **M. Navarro** qui, l'any 1908, demostrà que l'aqüeducte en qüestió només podia haver portat l'aigua des del riu Francolí i els estudis realitzats, molt posteriorment, el 1972 per **F. Sáenz** acabaren per confirmar el veritable origen de l'aqüeducte. Els treballs publicats fins ara ens indiquen que la canalització d'aigua procedent de Francolí, de la qual formava part l'anomenat Aqüeducte de Les Farreres, s'iniciava a una cota de 92 m.s.n.m., a l'altura d'El Rourell, i baixava de manera paral·lela al riu Francolí fins a l'alçada del Pont de Codony. A partir d'aquí, el traçat de la conducció comença a ser molt irregular, doncs segueix les corbes de nivell per a salvar els profunds desnivells. Seguidament, ens apareix l'*opus arcuatum* de Les Farreres que permet creuar el barranc dels Arcs, que gairebé arriba a l'entrada de la ciutat actual i que enllaça amb les restes de canalització que encara es poden veure al costat del Camí de l'Àngel, a la vora de l'avinguda de Catalunya, al nord-oest de l'antic nucli urbà, fora muralles, que, l'any 1985, foren objecte d'una intervenció arqueològica per part del Servei d'Arqueologia, dirigida per **A.M. León**, que va donar cronologies compreses entre finals del s. I a.C. i principis del s. V d.C. Les aigües subministrades pels tres aqüeductes accedien als diversos punts del nucli urbà de *Tarraco* a partir dels *castella aquae* o torres de distribució, dels quals no s'han trobat vestigis. En aquest sentit, s'ha de destacar la tasca desenvolupada pel **LAUT**, que, sota la coordinació de **R. Cortés**, va iniciar, l'any 1982, tot un seguit d'intervencions arqueològiques orientades a conèixer millor la xarxa de subministrament d'aigua de *Tarraco*, entre les quals destaquen les prospeccions que es van dur a terme entre els anys 1986 i 1988, amb l'objectiu primordial de localitzar els trams conservats de les conduccions i d'avançar en el coneixement del sistema constructiu utilitzat. Encara queden restes visibles de les canalitzacions que fornien d'aigua la ciutat al Camí Vell de Valls, a l'avinguda de Catalunya, a l'aparcament de Saavedra, a la part inferior de l'anomenat Fortí Negre, travessant la muralla, a la cruïlla entre el vial de circumval·lació de la ciutat i el carrer Rovira i Virgili, i al llarg de la muralla, a banda i banda del Portal del Roser. Veure: Ll. Pons d'Icart, *Libro de las grandezas y cosas memorables de la metropolitana, insigne y famosa ciudad de Tarragona*, cap. XXXIII, Lleida 1572, p. 211 (edició del manuscrit original en català, E. Duran, *Lluís Ponç d'Icard i el Llibre de les Grandeses de Tarragona*, Curial, Barcelona 1984, pp. 210-212); J. Pujades, *Cronica Universal del Principat de Catalunya*, Jeroni Margarit, Barcelona 1609; E. Flórez, *España Sagrada*, XXIV, Madrid 1769, pp. 230-231; A. Ponz, *Viaje de España, en que se da noticia de las cosas más preciadas y dignas de saberse que hay de ella*, X, Madrid 1785; P. Madoz, *Diccionario geográfico-histórico de España y sus provincias de Ultramar*, XIV, Madrid 1849, p. 650; J.F. Albinyana i A. de Bofarull, *Tarragona Monumental, ó sea, descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos*, Tarragona 1849, pp. 166-169; E. Morera Llauredó, *Tarragona antigua y moderna. Descripción histórico-arqueológica de todos sus monumentos y edificios públicos civiles, eclesiásticos y militares y guía para su fácil visita, examen e inspección*, Tarragona 1894, pp. 198-199 (reed. en facsímil de la primera

commemoratiu, com l'Arc de Berà (1.13.3.), a Roda de Berà, i de caire funerari, com la Torre dels Escipions (1.17.8.), a Tarragona, i els sepulcres d'El Cogoll II (1.20.2.) i de Mas d'en Burguet (3.2.1.), a Vilallonga del Camp i a Alcover, respectivament, sent l'edificació del conegut Columbari de Vila-rodona (3.23.8.), a Vila-rodona, molt més tardana, datable al s. II d.C., i no diguem la del Mausoleu de Centelles (1.3.2.), a Constantí, d'època baix-imperial. Aquesta vertiginosa activitat edilícia esdevinguda a la segona meitat del s. I a.C. i a l'època augustiana, tant a l'*urbs* com al territori de la nostra *ciuitas*, va comportar l'aparició de nombrosos punts d'extracció de materials, com els de Pedrera d'Els Munts (1.1.4.) i Pedrera de Sant Antoni (1.1.5.) a Altafulla, Pedrera de la Nou de Gaià (1.6.3.) a La Nou de Gaià, Pedreres de Roda de Berà (1.13.4.) a Roda de Berà, Pedreres d'El Mèdol (1.17.2.), Pedreres d'El Llorito (1.17.4.), Pedrera de Mas dels Arcs (1.17.5.), Pedrera de les Coves de la Pedrera (1.17.6.), Pedrera de l'Ermida de La Salut (1.17.7.), Pedrera del Mas del Marquès (1.17.9.), Pedrera de La Sabinosa (1.17.10.), Pedrera de la Rabassada (1.17.11.), Pedrera dels Escipions (1.17.12.), Pedrera de l'Aqüeducte (1.17.13.) i Dipòsit de carreus davant El Mèdol (1.17.14.) a Tarragona, i Pedrera de la Platja d'Els Capellans (1.18.1.) a Torredembarra. En definitiva,

edició, València 1998); *Idem*, *Província de Tarragona, Geografia General de Catalunya*, F. Carreras i Candi (dir.), vol. IV, Barcelona 1910, pp. 196-198; B. Hernández Sanahuja i J.M. Torres, *El Indicador Arqueológico de Tarragona. Manual descriptivo de las antigüedades que se conservan en dicha ciudad y sus cercanías, con designación de los puntos donde se encuentran y ruta que debe seguirse para recorrerlos con facilidad*, Tarragona 1867 (ed. facsímil, Tarragona 1982, amb introducció de R. Cortés; reed. en facsímil de la primera edició, València 1998); L. Serrallach i Mas, *Monumentos romanos de Tarragona*, Barcelona 1886; B. Hernández Sanahuja, *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana. Editada, anotada y continuada hasta nuestros días por D. Emilio Morera Llauredó*, vol. I, Tarragona 1892, pp. 189-199; L. del Arco, *Guía artística de Tarragona y su provincia*, Tarragona 1906, p. 173; *Idem*, *Guía de Tarragona*, Tarragona 1912, p. 160; M. Navarro, "El acueducto llamado Puente del Diablo", *Diario de Tarragona* (8 de maig de 1908); J.R. Mélida, *Monumentos Romanos de España*, Comisaría Regia del Turismo y Cultura Artística, Madrid 1925, p. 30; J.M. Navascués, "Tarragona", *IV Congreso Internacional de Arqueología. Exposición Internacional de Barcelona*, Barcelona 1929, pp. 43-44; *Idem*, *Guía de Tarragona*, Madrid 1932; S. Capdevila, *Tarragona. Guía Histórico-arqueológica*, Librería Tarraconense, Tarragona 1929, pp. 83-85; J. Puig i Cadafalch, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona 1934, pp. 260-261 (reedició de J. Puig i Cadafalch, A. de Falguera i J. Goday, *L'arquitectura romànica a Catalunya. Precedents. L'arquitectura pre-romànica*, vol. I, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1909; 2ª ed. facsímil, Barcelona 1983); J. Antònio i Guàrdias, *Tarragona. Guia del Turista*, Tarragona 1934, pp. 194-196; C. Babot Boixeda, "Acueducto romano en Tarragona. Trabajo inédito de Buenaventura Hernández Sanahuja (1854)", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 46 (1946), pp. 16-32; J. Sáenz Real, "El acueducto del Puente de las Ferreras I", *Diario Español* (17 de novembre de 1947); *Idem*, "El acueducto del Puente de las Ferreras II", *Diario Español* (19 de novembre de 1947); A. Schulten, *Tarraco*, Barcelona 1948, p. 59 (reed. Tarragona 1976); C. Davillier, *Viaje por España Ilustrado por Gustavo Doré (1862-1873)*, Madrid 1949; J. Roca García, "Acueductos romanos en Tarragona", *El Correo Catalán* (23 de febrer de 1960); C. Fernández Casado, "Acueducto de Tarragona", *Acueductos romanos en España*, Instituto Eduardo Torroja, Madrid 1972; *Idem*, *Obras Públicas en la Hispania Romana*, Instituto Eduardo Torroja, Madrid 1983, pp. 430-433; *Idem*, *Ingeniería hidráulica romana*, Madrid 1983; O. Valls i J. Massot, *Viatge pintoresc i històric. I. El Principat*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1974, pp. 145-148 (figs. LV i LVI) (original d'A. de Laborde, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, I, París 1806); J. Molina Miralles, "Acueductos que afluiran a Tarragona", *El Correo Catalán* (7 de maig de 1975), p. 32; E. Ballart i Mario, "Tarragona. Restos de canalización de aguas de la época romana en la zona de San Salvador", *La Voz de la Costa Dorada*, 157 (5 d'agost de 1976), p. 21; F. Sáenz Ridruejo, "Observaciones técnicas sobre el abastecimiento romano de aguas a Tarragona", *Segovia. Symposium de Arqueología Romana (Segovia, 1974)*, Colección Publicaciones Eventuales, 27, Barcelona 1977, pp. 351-358; R. Gabriel, "Restos de spectus del Camí de l'Àngel", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 1 (1979), pp. 199-202; J. Herrera Navarro, "Un mapa del arquitecto Juan Antonio Rovira de 1783 sobre la traida de aguas de Tarragona", *Cuaderns d'Història Tarraconensis*, II (1980), pp. 129-133; Anònim, "Excavaciones para salvaguardar el acueducto romano de la carretera de la carretera de Armentera", *Diario Español* (4 d'abril de 1982), p. 20; Anònim, "Restos de acueducto romano", *ibidem* (14 d'abril de 1982); R. Cortés, "L'equipament urbà de Tàrraco", *Universitas Tarraconensis*, VI (1983-84), pp. 117-118; *Idem*, "El aprovisionamiento de agua en Tàrraco: un proyecto de investigación", *Acta Arqueològica de Tarragona*, I (1987-88), pp. 17-22; *Idem*, "El subministrament d'aigua a Tàrraco", *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, R. Mar, J. López i Ll. Piñol (eds.), Documents d'Arqueologia Clàssica, 0, Tarragona 1993, pp. 187-211; A. Álvarez i E. Bru de Sala, "Les pedreres de l'aqüeducte romà de Tarragona", *Informació Arqueològica*, 42 (1984), pp. 42-50; M. Bonet, R. Cortés i R. Gabriel, "Un plànol de l'aqüeducte Pont d'Armentera-Tarragona", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 8-9 (1986-87), pp. 218-228 (també publicat a R. Mar, J. López i Ll. Piñol (eds.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, Documents d'Arqueologia Clàssica, 0, Tarragona 1993, pp. 213-220); A.M. León, "Acueducto del Camí de l'Àngel", *Arqueología* 84-85, Madrid 1987; AA.VV., *Guía Arqueológica Tarraconense*, Tarragona 1987, pp. 129-136 i 137-144 (especialment pàgines 140-141); J.F. Rodríguez Neila, "Aqua publica y política municipal romana", *Gerión*, 6 (1988), pp. 223-252; R. Cortés, C. Benet i A. Bermúdez, "Sobre los acueductos de Tarraco", *XIX Congreso Nacional de Arqueología (Castellón de la Plana, 1987)*, Saragossa 1989, pp. 1091-1100; X. Aquilué, X. Dupré, J. Massó i J. Ruiz de Arbuló, *Tarraco. Guia Arqueològica*, El Mèdol, Tarragona 1991, pp. 95-97; *Idem*, *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Tàrraco*, El Mèdol, Tarragona 1994, pp. 112-114; X. Dupré, *Tarraco*, Cuadernos de Arte Español, núm. 89, Madrid 1993, p. 20; AA.VV., *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana (Campanyes 1982-1989)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona 1993, pp. 253 i 264; A. Álvarez, E. Cabello, J.L. Prada i C. Benet, "Canteras romanas de Tarraco y sus alrededores", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 23-25; AA.VV., *Tabula Imperii Romani. Tarraco-Baliares*, CSIC, Madrid 1997, pp. 105-106; J. Massó, "Dades bru a la història de la portada d'aigua a Tarragona", *I Trobada de professionals dels Serveis d'aigua de Catalunya (Tarragona, 4 de desembre de 1998)*, Agrupació de Serveis d'Aigua de Catalunya, Barcelona 1998, pp. 61-72; AA.VV., *El món de l'aigua. Història de l'abastament d'aigua a Tarragona. Catàleg de l'exposició*, Empresa Municipal d'Aigües de Tarragona, Tarragona 1998; L. Burés, M. García Noguera i J.M. Macías, "Un aqüeducte soterrani a Tàrraco", *Empúries*, 51 (1999), pp. 183-196.

• D'altra banda, a part de l'abandonament definitiu dels centres d'hàbitat concentrat que encara perduraven, es produeix també la desaparició d'un nombre significatiu d'assentaments rurals ibèrics finals, sobretot d'aquells que presentaven una major relació amb l'emmagatzematge en sitges i amb les produccions agràries cerealístiques, la qual cosa hauríem de vincular, tal i com veurem seguidament, amb les noves tendències productives. Aquest és el cas de La Coma (1.1.1.), Mas d'en Ros (1.2.3.), Jaciment del costat del Camp de Tir (1.2.7.), Les Gavarres I (1.3.11.), Albellons I (1.3.12.), Els Vinyers (1.8.7.), Mas Blanquet (1.8.8.), Les Comes (1.8.9.), Coll de Creus (1.10.2.), Turó de l'Ermita de Montornès (1.10.3.), El Bosc del Quec (1.15.1.), Tossal de la Canyada (1.15.10.), Mas de les Figures (1.17.39.), Corral del Maginet (1.19.1.), Corral del Baló (1.21.6.), Planes d'Aiguamúrcia (3.1.3.), Palomoses II (3.1.8.), Mas de l'Escoter I (3.2.6.), Mas de l'Escoter III (3.2.8.), Mas de l'Escoter IV (3.2.9.), Tervicosa (3.10.4.), Baiona (3.21.12.), Els Ponts (3.23.6.), Horta Avall (3.23.10.), Planes de la Serra (3.23.12.), L'Alzinet (3.23.14.), Aubellons (3.23.16.), Palomoses I (3.23.17.) i Les Planes (3.23.21.)³⁵⁴. Cal tenir present que la potenciació de nous cultius, en especial del vi, mai no va eliminar els tradicionals, però va comportar, probablement, la marginació dels centres més especialitzats en les produccions anteriors, difícilment reconvertibles al conreu dels nous cultius³⁵⁵. A més, hem de considerar també el fet que alguns d'aquests establiments de plana-vessant es trobaven lligats als centres d'hàbitat concentrat que en aquests moments deixen d'existir com a tal.

• Tot i això, la major part dels assentaments rurals ibèrics finals continuaren en actiu al llarg de tota la segona meitat del s. I a.C. i el període augustià, La Casera (1.1.2.), Els Cocons (1.2.1.), Mas Moragues (1.2.2.), Mas d'en Bernat (1.2.4.), Quadra de Vilet (1.2.5.), Manous (1.2.6.), Mas dels Frares (1.3.1.), Vil·la de Centcelles (1.3.2.), Mas d'en Bosch I (1.3.4.), Mas de Serapí (1.3.5.), Sant Llorenç (1.3.7.), Les Gavarres II (1.3.9.), Riudarenes I (1.3.10.), Albellons II (1.3.13.), La Ràfolà (1.3.15.), Mas d'en Bosch II (1.3.16.), Mas d'en Bosch III (1.3.17.), Mas de Montaner (1.3.18.), La Clota (1.4.1.), Vil·la de La Nou de Gaià (1.6.2.), Vil·la d'El Pont del Tupí (1.8.2.), Vil·la d'El Pont del Codony (1.8.4.), Mas dels Quarts (1.8.6.), Vinyes Grans (1.8.10.), Mas Blanc (1.9.4.), Les Domenges (1.11.1.), Mas d'en Sort (1.11.2.), Les Fontanilles (1.12.1.), El Pivé de Martí (1.12.2.), Els Pedregalets (1.12.3.), Vil·la de la Platja Llarga (1.15.8.), L'Argilaga (1.16.1.), Mas Mercadé (1.16.3.), Mas de la Tallada (1.16.4.), Vil·la de La Secuita (1.16.5.), Els Mongons I (1.17.19.), Els Mongons II (1.17.20.), Mas Clarà (1.17.22.), La Budellera (1.17.23.), Mas Pastoret (1.17.28.), Poblat de Riu Clar (1.17.37.), Vil·la d'El Moro (1.18.2.), Els Aragalls (1.21.1.), La Canaleta (1.21.3.), Mas d'en Gras (1.21.7.), Castell de Vilafortuny (2.9.4.), La Pobla (2.17.4.), Pobla d'en Taudell (2.17.5.), Les Purrides (2.18.1.), Mas de Valls (2.20.7.), Els Antigons (2.20.13.), Timba del Castellot (2.23.6.), L'Horta (2.24.11.), El Matà (3.1.1.), Mas d'en Bellot (3.1.2.), Les Planes II (3.1.5.), Font Cervellona (3.1.9.), Mas de l'Escoter II (3.2.7.), Mas de l'Escoter V (3.2.10.), Mas de l'Escoter VI (3.2.11.), El Vilà (3.4.1.), Casetes (3.4.2.), Castell Tallat (3.5.1.), La Malacuca (3.7.1.), Les Comes (3.7.2.), Ribera del Francolí (3.8.1.), Vilaridida (3.10.1.), Puig Ferrer (3.12.1.), Masia de Llorenç II (3.12.2.), El Bosc I (3.12.4.), El Bosc II (3.12.5.), El Bosc III (3.12.6.), L'Alzina del Mussol (3.12.7.), Torrent de Vallmoll (3.20.2.), La Segarra (3.20.3.), Masia de Llorenç I (3.20.4.), Masmolets (3.21.7.), Palau del Reig de Baix (3.21.10.), Mas de la Perla (3.21.11.), Els Vinyets (3.23.2.), Planes del Porta (3.23.4.), Les Pinatelles (3.23.9.), Mas de Pedrafita (3.23.11.), Mas d'en Vives

³⁵⁴ L.C. Juan Tovar, A. Bermúdez, J. Massó i E. Ramon, "Medio natural y medio económico en la industria alfarera: el taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 8-9 (1986-87), pp. 59-85.

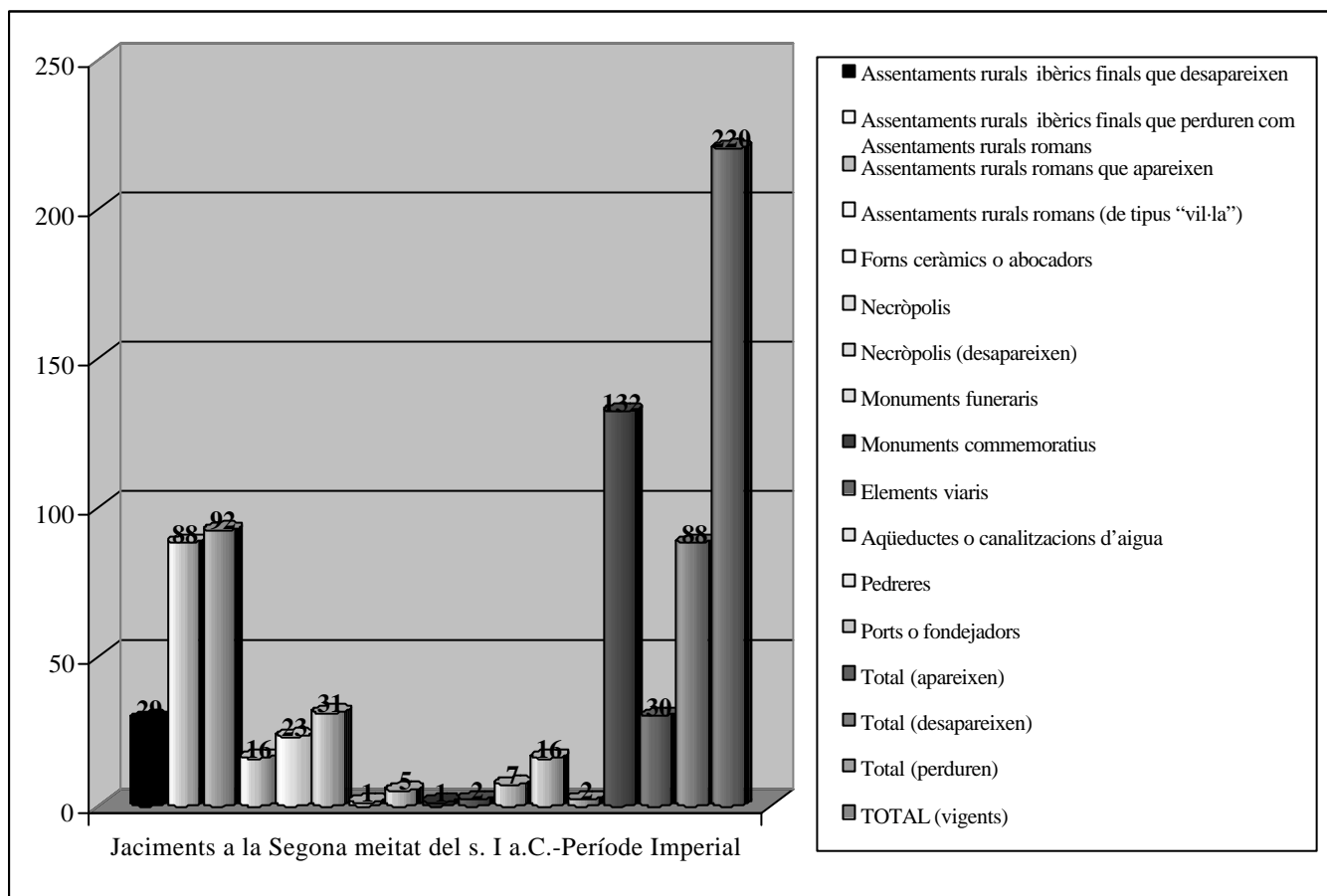
³⁵⁵ O. Olesti, "El origen de las villae romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), p. 86; *Idem*, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), pp. 77 i 79.

(3.23.13.), Carretera de Vila-rodona a Canferré Km. 2 (3.23.15.), La Serra (3.23.18.), Mas del Barberet (3.23.19.) i Vil· la Columbari (3.23.20.).

• Però, entre mitjans del s. I a.C. i els inicis del s. I d.C., es va produir també la fundació d'un nombre molt important de nous establiments. Aquest fou el cas de Revellà (1.1.3.), Vil· la d'Els Munts (1.1.6.), Vil· la de davant l'Església (1.1.7.) i Vil· la al costat del poble (1.1.8.) a Altafulla, Sant Pol (1.3.6.), Camí d'Almoster (1.3.8.) i Les Puntes (1.3.14.) a Constantí, La Barquera (1.8.3.) a Perafort, Vil· la de Mas Sardà (1.9.2.) i Vil· la de REPSOL Químiques (1.9.3.) a La Pobla de Mafumet, Vil· la de la Fàbrica d'Alabastres (1.12.4.) a La Riera de Gaià, La Burguera (1.15.2.), Muebles Aterco (1.15.3.), Urbanització "El Mirador" (1.15.4.), Mas Paella (1.15.5.) i Vil· la de La Cadeneta (1.15.7.) a Salou, Mas Llanjo (1.16.2.) a La Secuita, Vil· la Ceratònia (1.17.3.), Mas de Rabassa (1.17.15.), Platja de Calabecs (1.17.16.), Vil· la de la Torre dels Escipions (1.17.17.), Vil· la de Ferran (1.17.18.), Mas dels Canonges (1.17.21.), Dipòsits de Sant Salvador (1.17.27.), Mas Ricard (1.17.29.), Mas de la Buella (1.17.30.), Vil· la de Sant Salvador (1.17.31.), Vil· la Ceres (1.17.32.), Vil· la de L'Oлива (1.17.33.), Mas Grimau (1.17.35.), Mas Mèdol (1.17.36.) i Vil· la entre el Mas de Pastor i el Pont del Diable (1.17.38.) a Tarragona, Les Costetes (1.20.1.) i El Cogoll I (1.20.3.) a Vilallonga del Camp, Vil· la Bayer (1.21.2.) i Cal· lípolis (1.21.5.) a Vila-seca, Parades de Sant Bartolomeu (2.7.1.) a Les Borges del Camp, Els Antigons (2.9.1.), Carretera de Montbrió (2.9.3.), Cap de Sant Pere (2.9.5.), Els Tallats (2.9.6.), Partida de la Pujada de Na Ponça (2.9.7.), La Llosa (2.9.8.) i L'Esquirol (2.9.9.) a Cambrils, *Oleastrum* (2.17.2.) i El Velòdrom (2.17.3.) a Mont-roig, La Boada (2.20.2.), Mas d'en Rofes (2.20.8.), Partida del Mas Calbó (2.20.9.), El Vilar (2.20.11.), Cinc Camins (2.20.14.), La Grassa (2.20.15.), La Catafara (2.20.16.), Partida del Mas de les Cabres I (2.20.17.), Mas de Morea (2.20.18.) i El Burgar (2.20.19.) a Reus, Vilavella (2.22.1.) a Riudecols, Coll del Boc (2.23.1.), Molins Nous (2.23.2.), Hort del Pelat (2.23.3.), Mas Gomandí (2.23.4.), Mas d'Antoni Corts (2.23.5.), Mas del Pesoler (2.23.7.) i Mas del Barenys (2.23.8.) a Riudoms, Paret Delgada (2.24.1.), El Vilar de la Quadra del Paborde (2.24.2.), Mas d'en Bertran (2.24.3.), El Vilar de la Font de l'Abelló (2.24.4.), Mas Nolles (2.24.6.), Barranc de Sales (2.24.7.), Mas del Cristià (2.24.8.) i El Prat (2.24.9.) a La Selva del Camp, Partida del Torrent (2.28.1.) a Vinyols i Els Arcs, Bosc de Sant Sebastià (3.1.4.) i Nucli urbà de Santes Creus (3.1.7.) a Aiguamúrcia, Mas d'en Burguet (3.2.1.), El Vilasec (3.2.2.), Pont de Goi (3.2.4.) i Mas de Gassol (3.2.5.) a Alcover, Hortes de Montferri (3.10.2.) a Montferri, Cova de Mont-ral (3.11.2.) a Mont-ral, Mas de Cardeny (3.12.3.) a Nulles, Les Esquadres I (3.15.2.) a Puigpelat, La Cantera (3.21.1.), Forn de Fontscaldes II (3.21.5.), Vil· la de Fontscaldes (3.21.6.), Molí del Riu I (3.21.8.) i Molí del Riu II (3.21.9.) a Valls, Vilabella (3.22.1.) i Les Cabesses (3.22.2.) a Vilabella del Camp, i Mas d'en Bosc (3.23.1.) i Vil· la Rotunda (3.23.3.) a Vila-rodona. Altrament, s'han localitzat diversos llocs d'enterrament en inhumació, la major part dels quals es daten ben entrada l'època imperial i, fins i tot, al Baix Imperi. Concretament, s'han localitzat vestigis cementirials als jaciments de Necròpolis de la Nou de Gaià (1.6.1.), Vil· la d'El Pont de Codony (1.8.4.), Enterrament de Perafort (1.8.5.), Mas dels Quarts (1.8.6.), Necròpolis de Mas Sardà (1.9.1.), La Burguera (1.15.2.), Mas dels Canonges (1.17.21.), Necròpolis de Sant Salvador (1.17.34.), Partida de la Carreró (1.21.4.), La Parellada (2.9.2.), Carretera de Montbrió (2.9.3.), Els Tallats (2.9.6.), Jardins de la Mare de Déu del Camí (2.9.10.), La Boada (2.20.2.), Forn del Cabalet (2.20.6.), Mas de Valls (2.20.7.), Mas d'en Rofes (2.20.8.), El Vilar (2.20.11.), Els Antigons (2.20.13.), Vilavella (2.22.1.), Coll del Boc (2.23.1.), Mas del Pesoler (2.23.7.), Mas del Barenys (2.23.8.), Mas d'en Bertran (2.24.3.), El Vilar de la Font de l'Abelló (2.24.4.), Partida del Torrent (2.28.1.), Mas de Gassol (3.2.5.), Mas Ravell (3.10.3.), Les Cabesses (3.22.2.), Planes de la Serra (3.23.12.) i Carretera de Vila-rodona a Canferré Km. 2 (3.23.15.). També hauríem de destacar l'existència de trams de vies i d'elements viaris de caire monumental, deixant de banda les columnes mil· liàries de les que

ja hem parlat (III Part, capítol 3, apartat 3.1.), com els constatats als llocs arqueològics del Pont Vell del Francolí (1.17.26.) i Mas d'en Bosch (2.9.11.).

Gràfica 7. Classificació tipològica dels jaciments ibero-romans evidenciats a la **Segona meitat del s. I a.C. i Període Imperial.**

	Jaciments de la Segona meitat del s. I a.C.-Període Imperial
Assentaments rurals ibèrics finals que desapareixen	29
Assentaments rurals ibèrics finals que perduren com Assentaments rurals romans	88
Assentaments rurals romans que apareixen	92
Assentaments rurals romans (de tipus "vil·la")	16 (0)*
Forns ceràmics o abocadors	23 (0)*
Necròpolis	31 (9)*
Necròpolis (desapareixen)	1
Monuments funeraris	5 (3)*
Monuments commemoratius	1
Elements viaris	2
Aqüeductes o canalitzacions d'aigua	7
Pedreres	16
Ports o fondejadors	2
TOTAL (apareixen)	132
TOTAL (desapareixen)	30
TOTAL (perduren)	88
TOTAL (vigents)	220

4.5.1.- La fabricació d'envasos amfòrics i els inicis de la producció vitivinícola³⁵⁶.

Durant la segona meitat del s. I a.C. és detecta una important proliferació arreu del territori cerssetà de forns ceràmics en els quals es van produir, especialment, envasos amfòrics vinícoles, testimoni inequívoc del gran desenvolupament que estava experimentant en aquells moments el cultiu de la vinya. El fet de constatar entre els materials ceràmics produïts per aquests forns, d'una banda, l'absència de la forma Pascual 1, característica de finals del període tardo-republicà i que va substituir les àmfores greco-itàliques des de la segona meitat del s. II a.C., i, d'altra banda, la presència de les formes Dressel 2/4 i 7/11 (sobretot de la primera), típiques d'època augustiana i alto-imperial i que serviren, molt probablement, per envasar-hi vi, permet fixar, en efecte, l'inici de la producció amfòrica d'aquests centres terrissaires (*officinae*) vers finals del s. I a.C.³⁵⁷ i considerar-la, en conseqüència, més tardana respecte a les comarques barcelonines del Vallès i del Maresme o al taller de Tivissa (Ribera d'Ebre), on sí s'han documentat àmfores Pascual 1 que datarien les primeres produccions al segon quart del s. I a.C.³⁵⁸.

La presència d'establiments d'aquesta natura es fa especialment evident a l'actual comarca del Baix Camp, la qual cosa podria explicar-se, simplement, pel fet d'haver estat

³⁵⁶ Consultar Mapa 6, Annex II, i Gràfica 7.

³⁵⁷ R. Jàrraga, "Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5 (1995), pp. 179-194; *Idem*, "Poblamiento rural y producción anfórica en el *territorium* de Tarraco", *Journal of Roman Archaeology*, 9 (1996), pp. 471-483; *Idem*, "La producció amforal romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental (Badalona, 6/9 de maig de 1998)*, Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 430-437; J.C. Márquez Villora, *El comercio de alimentos en el litoral oriental de la Península Ibérica durante el Alto Imperio Romano*, Alacant 2001 (Tesi Doctoral), pp. 182-185 i 459-469. Sobre la producció d'àmfores tarraconenses Pascual 1 i Dressel 2/4 i 7/11 (i les seves característiques formals, llocs de fabricació, difusió i funcionalitat) consultar específicament: R. Pascual, "Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora", *Actas del VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona, 1960)*, Saragossa 1962, pp. 334-345; *Idem*, "Las ánforas de Layetania", *Méthodes classiques et méthodes formelle dans l'étude des amphores. Actes du Colloque (Rome, 27-29 mai 1974)*, París 1977, pp. 47-96; F. Zeví, "Appunti sulle anfore romane", *Archeologia Classica*, 18/2 (1966), pp. 207-247 (especialment pàgines 214-217); M. Beltrán Lloris, *Las ánforas romanas en España*, Monografias Arqueológicas, 7, Saragossa 1970, pp. 329-338 i 497-502; A. Tchernia, "Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire", *Archivo Español de Arqueología*, 44 (1971), pp. 38-85 (especialment pàgines 52-54 i 65-69); *Idem*, *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma 1986, pp. 127-129; A. Tchernia i F. Zeví, "Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie", *Recherches sur les amphores romaines. Actes du Colloque (Rome, 1971)*, París 1972, pp. 35-67; J.M. Nolla, "Las ánforas romanas de Ampurias", *Ampurias*, XXXVI (1974), pp. 147-197 (especialment pàgines 181-182 i 191-192); *Idem*, "Arqueologia clàssica. Les àmfores romanes (II). Les àmfores dedicades al transport del vi, anteriors a l'Imperi", *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Girona*, 4 (1981), pp. 32-34; J. Miró, "Les marques C. MVSSIDI NEPOTIS i PHILODAMVS i la producció d'àmfores Dressel 28 i Dressel 7/11 a Catalunya", *Pyrenae*, 17-18 (1981-82), pp. 139-164; *Idem*, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino en la Tarraconense (s. I a.C.-I d.C.)*, B.A.R. Internacional series, 473, Oxford 1988, pp. 123-59, 70-95, 99-104, 106-107, 123-144, 161 i 170-180; F. Laubenheimer, *La production des amphores en Gaule Narbonnaise sous le Haut-Empire*, Centre de Recherche d'Histoire Ancienne, 66, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 327, Les Belles Lettres, París 1985, pp. 312-315 i 399; D.P.S. Peacock i D.F. Williams, *Amphorae and the Roman economy. An introductory guide*, Southampton 1986, pp. 93-94, 105-106 i 149-150; J. Remesal i V. Revilla, "Weinamphoren aus Hispania Citerior und Gallia Narbonensis in Deutschland und Holland", *Fundberichte aus Baden-Württemberg*, 16 (1991), pp. 389-439; V. Revilla, *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El Alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Col·lecció Instrumenta, Barcelona 1993, pp. 64-79 i 161-163; J.C. Márquez Villora, *El comercio de alimentos en el litoral oriental de la Península Ibérica durante el Alto Imperio Romano*, Alacant 2001 (Tesi Doctoral), pp. 168-170, 182-185 i 461-463.

³⁵⁸ A. Tchernia, "L'atelier d'amphores de Tivissa et la marque 'Sex. Domiti'", *Mélanges Jacques Heurgon*, Roma 1979, pp. 973-979; J.M. Nolla, J. Padró i E. Sanmartí, "Exploració preliminar del forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)", *Cypsela*, III (1980), pp. 193-218; V. Revilla, "Hornos romanos en Tivissa (Ribera d'Ebre)", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), pp. 187-196; *Idem*, "Un forn de producció d'àmfores a Tivissa", *Centre d'Estudis Comarcals de la Ribera d'Ebre. Miscel·lània*, 4 (1986), pp. 12-28; *Idem*, *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El Alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, Col·lecció Instrumenta, Barcelona 1993; *Idem*, "Poblamiento y economía en el Bajo Ebro en época romana. Bases para un modelo de paisaje rural", *Lucentum*, XI-XIII (1992-1994), pp. 145-163; J. García i E. Gurri, "Les imitacions laietanes d'àmfores itàliques a la zona central de la comarca del Maresme en època tardorepublicana", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI (1996-97), pp. 397-424; O. Olesti, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), p. 77. Sens dubte, crida l'atenció el fet que, precisament, al Camp de Tarragona, a l'entorn més immediat de Tarraco, en el qual la presència de contingents poblacionals d'origen italià devia ser més important, donada la significació de la *civitas* en qüestió, respecte a altres indrets del nord-est peninsular, el desenvolupament del fenomen vitivinícola esdevinguí amb posterioritat en relació, per exemple, a la regió laietana, la qual cosa indicaria, segons ens comenta O. Olesti, que no existeix un vincle directe entre l'existència de propietats d'italics a un territori i el "boom" productiu i comercial del vi hispànic tardo-republicà. Veure: O. Olesti, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), p. 79.

prospectada més intensament. Fins al moment, han estat localitzats evidències de centres terrissaires d'aquest període als jaciments de La Clota (1.4.1.) a Creixell de Mar, Muebles Aterco (1.15.3.) a Salou, Platja de Calabecs (1.17.16.) a Tarragona, El Cogoll I (1.20.3) a Vilallonga del Camp, La Canaleta (1.21.3.) a Vila-seca, Cap de Sant Pere (2.9.5.) a Cambrils, El Velòdrom (2.17.3.) a Mont-roig del Camp, La Boada (2.20.2.), Mas de Valls (2.20.7.), El Vilar (2.20.11.), Els Antigons (2.20.13.) i El Burgar (2.20.19.) a Reus, Molins Nous (2.23.2.), Mas de Gomandí (2.23.4.), Mas d'Antoni Corts (2.23.5.) i Timba de Castellot (2.23.6.) a Riudoms, Font Cervellona (3.1.9.) a Aiguamúrcia, Mas d'en Burguet (3.2.1.) i Vilasec (3.2.2.) a Alcover, Vilardida (3.10.1.) a Montferri, Forn de Fontscaldes II (3.21.5.) i Palau del Reig de Baix (3.21.10.) a Valls, Vila del Columbari (3.23.20.) a Vila-rodona i, ja fora de la nostra àrea d'estudi, Tomoví a El Vendrell, El Vilarenc a Calafell i, en darrer terme, Adarró a Vilanova i La Geltrú (Fig. 57)³⁵⁹.

Es tractaria, fonamentalment, de forns productors d'àmfores vinícoles, que ens estarien testimoniant el gran creixement de la producció de vi i el canvi en les relacions de producció que ha esdevingut al territori, però també de ceràmiques, significativament, de

³⁵⁹ J. de C. Serra Ràfols, "Estratos ibéricos debajo de villas romanas de la costa catalana", *VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona, 1960)*, Saragossa 1962, pp. 255-260; A. Tchernia, "Les amphores vinaïres de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire", *Archivo Español de Arqueología*, 44 (1971), pp. 38-85; V. Revilla, "Homo romano de cerámica", *L'Om*, 117 (1978), p. 3; *Idem*, "Els forns de ceràmica romans del Baix Camp", *ibidem*, 207 (1986), pp. 18-19; *Idem*, "Els forns de ceràmica del Baix Camp", *ibidem*, 211 (1986), pp. 38-39; *Idem*, "El alfar romà de Tomoví. Producció anfòrica i agricultura en el àrea de Tarraco", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 16 (1994), pp. 111-128; *Idem*, *Producció ceràmica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona 1995; *Idem*, "La villa de El Vilarenc (Calafell, Tarragona): arquitectura y organización espacial de un fundus del territorio de Tàrraco", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana (Tarragona, 15-17 d'abril de 1999)*, J. Ruiz de Arbulo (ed.), Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona 2000, pp. 257-273; J. Massó, "El forn romà de l'Espluga Pobra de Reus", *Actualitat de Reus*, 47 (27 de desembre de 1983), p. 7; *Idem*, "Velles troballes de la vil·la romana de Mas Gomandí", *Lo Floc*, 56 (maig 1984), pp. 14-19; *Idem*, "Las bobiles romanes del Baix Camp (2)", *L'Om*, 209 (1986); A. Bermúdez i J. Massó, "El horno cerámico de la Prensa Cremada", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 6-7 (1985-86), pp. 63-106; J.M. Nolla i J.M. Solias, "L'àmfora Tarraconense I. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia", *ibidem*, pp. 107-144; L.C. Juan Tovar, A. Bermúdez, J. Massó i E. Ramon, "Medio natural i medio económico en la industria alfarera: el taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)", *ibidem*, èp. V, 8-9 (1986-87), pp. 59-85; V. Romero, "Els forns de ceràmica romana al Baix Camp", *L'Om*, 211 (juliol-agost de 1986), pp. 38-39; L.C. Juan Tovar, "Talleres y producción cerámica en la Hispania Citerior", *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, Documents de Treball, Granollers 1987, pp. 387-395; *Idem*, "Los Talleres cerámicos de época romana en la provincia de Tarragona: estado de la cuestión", *ibidem*, pp. 13-17; J. Nolla, "Una nova àmfora catalana: la Tarraconense I", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al mediterrani occidental*, Monografies Badalonines, 9, Badalona 1987, pp. 217-223; A. López, R. Batista i M. Zucchitello, "La producción vitivinícola de la Tarraconense, algunos ejemplos sintomáticos", *ibidem*, pp. 319-326; J. Miró, "Les marques C. MVSSIDI NEPOTIS i PHILODAMVS i la producció d'àmfores Dressel 28 i Dressel 7/11 a Catalunya", *Pyrenae*, 17-18 (1981-82), pp. 139-164; *Idem*, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino en la Tarraconense (s. I a.C.-I d.C.)*, B.A.R. Internacional series, 473, Oxford 1988; *Idem*, "Les estampilles sobre àmfores catalanes. Una aportació al coneixement del comerç del vi del Conventus Tarraconensis a finals de la República i principis de l'Imperi", *Fonaments*, 7 (1988), pp. 243-263; E. Ramon, "El poblament d'època ibèrica a la comarca del Baix camp: estat de la qüestió", *Acta Arqueològica de Tarragona*, II (1988-89), pp. 55-67; L.C. Juan Tovar i A. Bermúdez, "Hornos de época republicana en Cataluña: Fontscaldes", *Revista de Arqueología*, 98 (1989), pp. 40-47; A. López Mullor, "Hallazgos anfóricos en el establecimiento ibérico y romano de Darró, Vilanova i la Geltrú (Garraf)", *Informació Arqueològica*, 39 (1982), pp. 82-89; *Idem*, "Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona)", *Empúries*, 48-50 (1986-1989), vol. II, pp. 64-76; *Idem*, "Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona)", *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Lezoux*, Marsella 1989, pp. 109-122; A. López i X. Fierro, "Darrereres intervencions a l'assentament ibèric i la vil·la de Darró (Vilanova i La Geltrú)", *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, pp. 53-68; *Idem*, "La época romana en Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona)", *Espacio, Tiempo y Forma*, 3 (1990) (serie I, Prehistoria y Arqueología), pp. 203-254; *Idem*, "L'època romana a Darró (Vilanova i La Geltrú)", *Miscel·lània Penedesenca 1989*, XIII (1990), pp. 69-116; *Idem*, "Un conjunt ceràmic de l'època baix-republicana trobat a l'establiment ibèric de Darró, Vilanova i La Geltrú", *Miscel·lània Penedesenca 1991*, XV (1992), pp. 137-182; R. Pascual, *Índex d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Cuadernos de Arqueología, 5, Barcelona 1991; AA.VV., *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana (Campanyes 1982-1989)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona 1993, p. 268; R. Bruguera, "Tipologia-cronologia de les àmfores ibèriques de l'àrea del Penedès", *Miscel·lània Penedesenca 1994*, XVIII (1995), pp. 75-88; R. Járega, "Les àmfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5 (1995), pp. 179-194; *Idem*, "Poblamiento rural y producción anfórica en el territorium de Tarraco", *Journal of Roman Archaeology*, 9 (1996), pp. 471-483; *Idem*, "La producción anfórica romana del Camp de Tarragona. Estat de la qüestió", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental (Badalona, 6/9 de maig de 1998)*, Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 430-437; P. Gebellí, "Un nou centre productor d'àmfores al Camp de Tarragona. El forn de La Canaleta i el segell PHILODAMVS", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 18 (1996), pp. 69-96; O. Olesti, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*, *Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995, pp. 74-75; *Idem*, "Els primers productors d'àmfores vinícoles al Maresme (s. I a.C.)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI (1996-97), pp. 245-258; *Idem*, "Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental (Badalona, 6/9 de maig de 1998)*, Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 246-257; A. Vilaseca i P. Adiego, "El centre de producció ceràmic de les Planes del Roquíus, Reus (Baix Camp)", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana (Tarragona, 15-17 d'abril de 1999)*, J. Ruiz de Arbulo (ed.), Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona 2000, pp. 275-284.

tradicció ibèrica, la qual cosa podria estar reflectint, tal i com ha manifestat principalment **O. Olesti**, que els indígenes, profundament romanitzats, participaren activament als inicis de la producció de vi i que, lluny de constituir elements passius i secundaris, foren, possiblement, els primers en produir el nou producte, destinat preferentment a la comercialització en circuits de distribució romans, d'aquí que s'imitessin les formes pròpies de les àmfores romanes. Altres indicis que, en opinió d'**Olesti**, ens podrien estar suggerint una filiació indígena d'aquestes produccions amfòriques serien, d'una banda, la constatació de la seva fabricació a centres terrissaires que sobreviurien, en alguns casos, des de l'Ibèric Ple, i que continuen produint ceràmica de tradició ibèrica, i, d'altra banda, la documentació d'estampilles ibèriques sobre *dolium* o àmfora³⁶⁰. Així doncs, aquestes apreciacions ens

³⁶⁰ Darrera de l'inici i la generalització del comerç exportador a gran escala de les dècades centrals i els darrers anys del s. I a.C., de la que és indicativa l'aparició de les primeres imitacions i d'envasos pròpiament locals, trobem tot un seguit de profundes transformacions de les estructures socio-econòmiques que van produir i van possibilitar aquest salt qualitatiu. Existeixen diferents posicionaments a l'hora d'explicar el desencadenament del susdit procés que va comportar el desenvolupament d'una agricultura orientada envers la comercialització d'excedents. Alguns autors observen la importància que va tenir l'emigració itàlica tardo-republicana, portada a terme mitjançant la colonització oficial o l'emigració privada, i, en concret, defensen l'existència d'un primer procés colonitzador que podria remuntar-se, segons **J. Guitart**, a inicis del s. I a.C. o, fins i tot, al moment de transició del s. II al I a.C. Des d'aquest punt de vista, els romano-itàlics, els *romanoi*, principalment els vinculats amb l'àmbit senatorial i equestre o als *ordines* municipals itàlics (sobretot, pertanyents a *ciuitates* de la Campània), van constituir els principals protagonistes dels inicis i de la consolidació de la producció i la comercialització del vi tarraconense, donat que era imprescindible comptar amb recursos de tipus financer i amb vincles i coneixements dels mercats exteriors per a mantenir un negoci exportador de certa entitat, requisits que la població indígena no posseïa. A més, arran dels estudis d'epigrafia amfòrica i de les anàlisis prosopogràfiques realitzades per **M.J. Pena** i **A. Barreda**, s'han documentat diverses marques sobre àmfores tarraconenses amb *nomina* pertanyents a personatges vinculats amb l'élite política senatorial, com *C. Mucius*, *L. Antestius*, *L. Venuleius*, *M. Porcius* i *Sex. Stadius*, o amb els *ordines* municipals de la Campània, com *Meuius* o *M. Lereius*, entre altres. Així doncs, aquests autors acceptarien, simplement, una implicació mínima de la població indígena en la susdita activitat comercial econòmica, constituint els principals impulsors i protagonistes del fenomen els elements poblacionals romano-itàlics, sobretot aquells personatges pertanyents o vinculats als cercles dirigents romano-itàlics que, tal i com indiquen **Pena** i **Barreda**, no habitarien al lloc de producció, en el nostre cas la costa catalana, i actuarien des de la distància mitjançant lliberts o clients en els quals delegarien la supervisió de les seves inversions i dels seus interessos a la zona. D'altra banda, trobem opinions, especialment la d'**O. Olesti**, que destaquen el paper de l'element indígena i local en el desenvolupament del negoci del vi tarraconense. Segons aquest posicionament, els personatges romano-itàlics van intervenir, en efecte, de manera decisiva en el procés, però sobretot com inversors i comerciants, no tant com a productors directes, tot i que no es pot descartar l'existència d'alguns. En aquest sentit, **Olesti** ens recorda la situació de la Gàl·lia meridional en època del governador *Fonteius*, quan, tal i com ens diu **Ciceró**, exagerant una mica la situació real, cap gal no feia negoci sense la intervenció d'un ciutadà romà (**Ciceró**, *Pro Font.* V, 11). Aquests romano-itàlics potenciaren i estimularen la producció de vi i, fonamentalment, s'encarregaren de la concentració i la distribució del producte i, per tant, la seva intervenció no seria contradictòria amb una activa participació del món indígena, sinó més aviat complementària. Segons **Olesti**, aquest món indígena va tenir, en efecte, un pes decisiu en els orígens de la producció de vi tarraconense, mentre que la participació extrapeninsular fou bastant limitada, i fonamenta la seva proposta en dades arqueològiques i epigràfiques. D'una banda, constata a nivell arqueològic l'existència d'establiments productors d'àmfores vinícoles, en funcionament a la segona meitat del s. I a.C., amb fases d'ocupació precedents, que es remuntarien a la segona meitat del s. II a.C. o als inicis del s. I a.C., durant les quals constituïen simplement assentaments indígenes de petites dimensions que, vers el segon quart o mitjans del s. I a.C., iniciaren un nou tipus de producció fonamentada en el vi, transformant-se en centres industrials que, al voltant del canvi d'Era, es convertiren, en alguns casos, en autèntics assentaments de tipus "vil·la", mentre que, en altres, es mantingueren inalterables fins a que, amb la disminució de les exportacions, finalment desaparegueren. D'altra banda, **Olesti** considera les informacions derivades de l'epigrafia amfòrica, fixant-se, principalment, en la presència de diverses estampilles ibèriques, que demostrarien, en efecte, el significatiu paper dels indígenes en el negoci de la producció i el comerç del *uinum tarraconensis*, al costat dels personatges romano-itàlics, la intervenció dels quals sembla que es féu especialment important a partir del s. I a.C. Segons **Olesti**, els *nomina* itàlics o romans presents a determinats segells estampats sobre àmfores tarraconenses podrien pertànyer a lliberts o a clients de famílies romano-itàliques o, fins i tot, a personatges promocionats en època cesariana, en alguns casos, indígenes integrats a les noves fundacions colonials, i, per tant, sota marques amfòriques com *M. Porci* o *Sex. Domiti*, podrien trobar-se amagats indígenes romanitzats. En definitiva, aquells autors que veuen la gènesi del negoci del vi tarraconense com el resultat de les noves produccions agrícoles obtingudes pels nous colons i assentats romano-itàlics, que posen en funcionament l'anomenat "sistema de la vil·la", haurien d'explicar l'existència de dades arqueològiques i epigràfiques (tot i que molt controvertides) que semblen indicar, a la segona meitat del s. II a.C. i a la primera meitat del s. I a.C., una presència itàlica limitada i unes importants transformacions protagonitzades per indígenes pressionats per la intervenció romana. Veure: **J. Guitart**, *Baetulo. Topografia arqueològica. Urbanismo e historia*, Barcelona 1976; *Idem*, "La Laietània: el context històric-arqueològic com a marc interpretatiu de la producció i comerç del vi a la regió", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Monografies Badaloneses, 9, Badalona 1987, pp. 145-151; *Idem*, "Un programa de fundacions urbanes a la Hispania Citerior del principi del segle I a.C.", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 205-213; **M. Mayer** i **I. Rodà**, "La romanització de Catalunya. Algunes qüestions", *Protohistòria Catalana. 6ª Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1984)*, Puigcerdà 1986, pp. 339-351; **A. Tchernia**, *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, Roma 1986, pp. 125-126; **V. Revilla**, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona 1995, pp. 43, 151-153 i 157-160; *Idem*, "Poblamiento y economía en el Bajo Ebro en época romana. Bases para un modelo de paisaje rural", *Lucentum*, XI-XIII (1992-1994), pp. 145-163; **M.J. Pena** i **A. Barreda**, "Productores de vino del nordeste de la Tarraconense. Estudios sobre algunos nomina sobre ánforas Layetana I (=Tarraconense 1)", *Faventia*, 19/2 (1997), pp. 51-73; **O. Olesti**, "El origen de las villae romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), pp. 71-90; *Idem*, "Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental (Badalona, 69 de maig de 1998)*, Monografies Badaloneses, 14, Badalona 1998, pp. 246-257; *Idem*, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), p. 75; **M.J. Pena**, "Productores y comerciantes de vino layetano", *ibidem*, pp. 305-318; *Idem*, "Las marcas M. Porcius sobre ánforas Pascual I", *Faventia*,

vindrien a confirmar, segons **Olesti**, que, en efecte, fou el món indígena el que va iniciar (tot i que sempre sota la tutela de Roma), aquesta transformació envers unes formes de producció i comercialització de l'excedent ja més pròpies d'una economia on la producció per al comerç predomina sobre la producció per al consum³⁶¹.

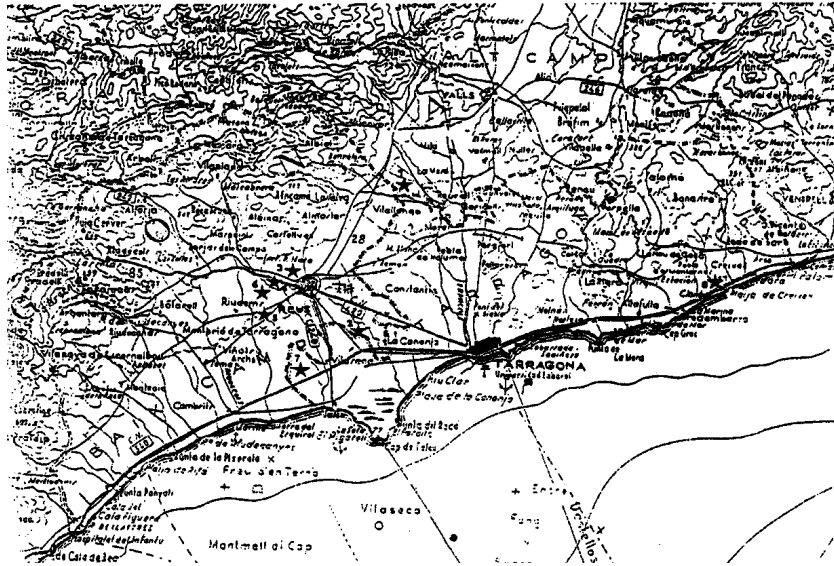

Figura 57. Localització dels centres terrissaires productors d'àmfores

documentats al Camp de Tarragona (segons **R. Jàrraga**):

- 1.- Mas d'en Burguet (Alcover, Alt Camp) (3.2.1.);
- 2.- Els Antigons (Reus, Baix Camp) (2.20.13.);
- 3.- La Boada (Reus, Baix Camp) (2.20.2.);
- 4.- El Vilar (Reus, Baix Camp) (2.20.11.);
- 5.- Mas d'Antoni Corts (Riudoms, Baix Camp) (2.23.5.);
- 6.- Mas de Gomandí (Riudoms, Baix Camp) (2.23.4.);
- 7.- "Terme municipal de Vila-seca i Salou" / La Canaleta (Vila-seca, Tarragonès) (1.21.3.);
- 8.- La Clota / Urbanització "Rincón del César" (Creixell, Tarragonès) (1.4.1.).

En aquest sentit, és interessant constatar, pel que fa al nostre territori, el fet que en aquests moments, coincidint amb la proliferació d'aquests nous centres productors d'àmfores, finalitzin, molt probablement, les produccions dels forns del Barranc de la Premsa Cremada (2.8.1.), de La Coma (3.21.2.), de la Finca del Gori (3.23.7.) i, pel que fa a la Cessetània nord, de Can Cassanyes, de Les Badies i de Vinya d'en Pau, que van tenir el seu moment més important a la segona meitat del s. II a.C., subministrant materials a molts jaciments contemporanis a la seva existència³⁶², la qual cosa ens estaria indicant, en efecte, el pas d'una

21/2 (1999), pp. 75-83; A. Barreda, "La gens Mussidia en las ánforas Pascual 1", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental* (Badalona, 6/9 de maig de 1998), Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 332-340; J.C. Márquez Villora, *El comercio de alimentos en el litoral oriental de la Península Ibérica durante el Alto Imperio Romano*, Alacant 2001 (Tesi Doctoral), pp. 463-469.

³⁶¹ J. de C. Serra Ràfols, "Estratos ibèrics debajo de villas romanas de la costa catalana", *VII Congreso Nacional de Arqueología* (Barcelona, 1960), Saragossa 1962, pp. 255-260; A. López Mullor, "Los talleres anfóricos de Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona)", *Empúries*, 48-50 (1986-1989), vol. II, pp. 64-76; A. López et alii, "La producción vitivinícola de la Tarraconense. Algunos ejemplos sintomáticos", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, Monografies Badalonines, 9, Badalona 1987, pp. 319-325; A. López i X. Fierro, "L'època romana a Darró (Vilanova i La Geltrú)", *Miscel·lània Penedesenca 1989*, XIII (1990), pp. 69-116; *Idem*, "Un conjunt ceràmic de l'època baix-republicana trobat a l'establiment ibèric de Darró, Vilanova i La Geltrú", *Miscel·lània Penedesenca 1991*, XV (1992), pp. 137-182; R. Bruguera, "Tipologia-cronologia de les àmfores ibèriques de l'àrea del Penedès", *Miscel·lània Penedesenca 1994*, XVIII (1995), pp. 75-88; O. Olesti, "Els primers productors d'àmfores vinícoles al Maresme (s. I a.C.)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI (1996-97), pp. 245-258; *Idem*, "Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental* (Badalona, 6/9 de maig de 1998), Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 246-257.

³⁶² A. Bermúdez i J. Massó, "El horno cerámico del "Barranc de la Premsa Cremada" (Botarell, Tarragona)", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 6-7 (1984-85), pp. 63-106; L.C. Juan Tovar, A. Bermúdez, J. Massó i E. Ramon, "Medio natural y medio económico en la industria alfarera: el taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)", *ibidem*, èp. V, 8-9 (1986-87), pp. 59-85; L.C. Juan, "Los Talleres cerámicos de época romana en la provincia de Tarragona: estado de la cuestión", *Acta Arqueológica de Tarragona*, II (1988-89), pp. 13-17; M.J. Conde, "La producción cerámica ibérica tardana (siglos II-I a.C.) a les comarques de Tarragona", *ibidem*, III (1989-90), pp. 33-39; L.C. Juan Tovar i A. Bermúdez, "Hornos de época republicana en Cataluña: Fontscaldes", *Revista de Arqueología*, 98 (1989), pp. 40-47.

producció concentrada en grans centres terrissaires, a una altra caracteritzada per una gran diversificació de centres productors d'àmfora i ceràmica, lligats a l'establiment d'un gran nombre de jaciments al pla, estructurats pel cadastre romà. L'aparició de nous forns és un fet lògic si es considera que, a partir d'aquests moments, cada productor necessita comercialitzar la seva producció, introduir-la al mercat i obtenir-ne uns guanys. No hi ha dubte que l'increment dels forns suposa un augment dels productors i del volum de vi obtingut³⁶³. S'han multiplicat les unitats productores, unitats petites-mitjanes que es corresponen perfectament amb l'estructura establerta pel cadastre (veure III Part, capítol 5, apartat 5.3.1., nota 486).

En definitiva, creiem (i més tenint en compte les interessantíssimes aportacions realitzades per **Olesti** al respecte) que al nostre territori existeixen indicis suficients per a dubtar de la teoria que identifica aquests centres terrissaires (que ens estan testimoniant els inicis de la producció vitivinícola a la regió i, en conseqüència, l'existència de centres productors de vi) com a establiments de clara filiació itàlica, mentre que considera els assentaments rurals ibèrics finals com residuals i en extinció per la seva inadaptació a la nova situació. A més, hem de tenir present que molts d'aquests hàbitats de l'Ibèric Final semblen constituir l'origen d'explotacions vitivinícoles d'entitat que perdurarien durant l'Alt Imperi, arribant a constituir-se en autèntics assentaments rurals romans de tipus "vil·la"³⁶⁴.

Per tant, ens sembla més lògic considerar, tal i com suggereix **Olesti**, que les transformacions observades a la segona meitat del s. I a.C. foren induïdes per la incorporació del món indígena dins les estructures d'un cadastre i per la inclusió d'aquests nous assentaments dins unes noves pautes fiscals i d'explotació del territori, establertes pel poder romà. El cadastre hauria estat de nou el mecanisme més ben adaptat a aquestes necessitats i el més versàtil per implantar a un territori conquerit les relacions de producció més adequades als objectius imperialistes.

Així doncs, podem dir que el fenomen d'exportació del vi tarraconense va començar a prendre una volada considerable a finals del s. I a.C., un increment al qual, sens dubte, va contribuir la ciutat de *Tarraco*, a l'erigir-se com el punt articulador d'aquest comerç que, probablement, començaria a ser de gran escala, com en seria a la resta de les principals ciutats costaneres del nord-est peninsular vigents en aquest moment (*Baetulo*, *Iluro*, *Blandae* i *Emporiae*). En efecte, *Tarraco* seria el lloc de concentració i posterior distribució de la producció vinícola, aportant una infraestructura comercial i financera necessària per a la internacionalització d'aquest comerç. Els esments fets per algunes fonts literàries antigues, exaltant la gran qualitat del vi cessedà, que comparen amb el produït a la Campània (**Plini**, *N.H.* XIV, 6, 71; **Marcial**, *Epigr.* XIII, 118; **Sili Itàlic**, *Pun.* III, 369-370 i XV, 177; **Florus**, *Vergilius orator an poeta* II, 8)³⁶⁵, juntament amb les proves empíriques aportades pels

³⁶³ O. Giralt, "El conreu de la vinya a la Hispània romana", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines, 9, Badalona 1987, pp. 118-122.

³⁶⁴ J. de C. Serra Ràfols, "Estratos ibèrics debajo de villas romanas de la costa catalana", *VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona, 1960)*, Saragossa 1962, pp. 255-260; O. Olesti, "Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental (Badalona, 6/9 de maig de 1998)*, Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 246-257.

³⁶⁵ **Plini** diu que mentre les vinyes laietanes eren famoses per l'abundant vi que se n'obtenia d'elles (**Plini**, *N.H.* XIV, 41), coincidint amb les negatives opinions manifestades per **Ovidi** sobre la baixa qualitat dels vins hispànics (**Ovidi**, *Ars Amat.* III, 645), les tarraconenses i les lauronenses (de *Lauro*), així com les baleàriques, per contra, ho eren per la finor de les seves produccions que eren comparables en qualitat amb les millors d'Itàlia (**Plini**, *N.H.* XIV, 71). Altrament, **Marcial**, mentre que menysprea el vi laietà (**Marcial**, *Epigr.* I, 26, 9 i VII, 53, 6), elogia el de *Tarraco*, del qual diu que tan sols cedeix en qualitat als vins de la Campània (**Marcial**, *Epigr.* XIII, 118). El vi de *Tarraco* és també lloat per **Sili Itàlic**, qui afirma que la ciutat és famosa pels seus vins, que, únicament, cedien en qualitat amb els del Laci (**Sili Itàlic**, *Pun.* III, 369-370 i XV, 176-177). **Florus**, al seu diàleg *Vergilius orator an poeta*, escrit vers els anys 102-106 d.C., ens diu que a *Tarraco* la terra era fèrtil als camps i més encara als turons, tot produint vins tan bons com els d'Itàlia (**Florus**, *Vergilius orator an poeta* II, 8). Les referències escrites al vi de *Tarraco* es situen totes elles en època flàvia i a inicis del s. II d.C. i tenen una sèrie d'elements comuns: l'enumeració de diferents qualitats de vins, una referència geogràfica genèrica (amb una absència de precisions sobre els sistemes de producció o de gestió de cada territori) i una avaluació basada en la comparació amb productes itàlics. Per tant, les dades que ens poden aportar són de valor limitat, ja que, bàsicament, ens trobem davant enumeracions reiteratives i tòpiques, preses d'autors anteriors i que no sempre poden situar-se dins un marc cronològic i geogràfic precís. Veure: V. Bejarano, "Tarragona en la literatura latina", *Butlletí*

derelictes de Berà II (1.4.2.) i de Berà I (1.13.2.), a aigües de Creixell de Mar i de Roda de Berà, respectivament, ens fan considerar la possibilitat que el *vinum Tarraconensis* fos exportat, arribant, fins i tot, a la mateixa Roma. Es desconeix el darrer moment d'aquestes exportacions, tot i que és probable que no vagin més enllà del final del s. I d.C., la qual cosa coincideix amb les investigacions més recents que, en efecte, demostren que l'eclosió de la producció de vi a l'àrea tarragonina, iniciada en època d'August, es mantindria amb força innegable fins a l'època flàvia³⁶⁶.

El fenomen de producció majoritària de vi, manifestat arqueològicament arran de l'aparició de diversos centres "industrials" de producció amfòrica, en la major part dels casos ben ubicats respecte a les estructures intermèdies del cadastre, que constituïen les vies de circulació, quelcom lògic si pensem en les necessitats que tenien aquests centres de donar sortida a les seves produccions i, fins i tot, d'arribar fàcilment als fondejadors, com els evidenciats a Roda de Berà i Creixell, o al mateix port de *Tarraco* (III Part, capítol 5, apartat 5.3.1., nota 486), va comportar la definitiva integració de les estructures de producció, sorgides arran de la implantació del cadastre, dins els grans fluxos comercials del món romà de finals del s. I a.C. i principis del s. I d.C. Fou aleshores quan la integració de la societat indígena dins les estructures polítiques i econòmiques romanes es féu definitiva. Tot i que el fenomen d'inversions i de potenciació dels conreus especulatius per part de la mateixa oligarquia romana (que va estar sempre darrera dels canvis produïts des de mitjans del s. II a.C.)³⁶⁷, hem de considerar que, molt probablement, entre els grans propietaris dels centres productors de vi i d'envasos amfòrics ja n'hi havia representants de l'antiga elite indígena, ben situada i que s'hauria adaptat completament a la nova estructura de propietat i producció, arribant a controlar una part dels beneficis generats per aquest comerç. Aquesta oligarquia indígena, molt romanitzada i integrada als primers esglaons d'una complexa i llarga cadena de dependència mitjançant xarxes clientelars que articularien la seva relació amb els elements preeminents de la *nobilitas* romana, estaria començant, fins i tot, la seva lluita particular per accedir a les més altes instàncies de poder, un cop integrada dins les estructures polítiques i econòmiques del món romà³⁶⁸.

Arqueològic, èp. V, 4-5 (1982-83), p. 293; J. Miró, "Les fonts escrites i el vi del 'Conventus Tarraconensis'", *Pyrenae*, 21 (1985), pp. 105-112; *Idem*, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR International Series, 473, Oxford 1988, pp. 295-303; V. Revilla, *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona 1995, pp. 1-3; V.A. Sirago, *Storia agraria romana (Volume secondo). La Dissoluzione*, Nàpols 1996, pp. 10-14; J.C. Márquez Villora, *El comercio de alimentos en el litoral oriental de la Península Ibérica durante el Alto Imperio Romano*, Alacant 2001 (Tesi Doctoral), pp. 459-460.

³⁶⁶ J. Miró, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR International Series, 473, Oxford 1988, pp. 248-284; R. Járrega, "Les ànfores romanes del Camp de Tarragona i la producció del vi tarraconense", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5 (1995), pp. 179-194. Sobre la producció i comercialització del vi tarraconense consultar específicament: R. Pascual, "Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora", *Actas del VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona, 1960)*, Saragossa 1962, pp. 334-345; *Idem*, "Las ánforas de Layetania", *Méthodes classiques et méthodes formelle dans l'étude des amphores. Actes du Colloque (Rome, 27-29 mai 1974)*, París 1977, pp. 47-96; M. Beltrán Lloris, *Las ánforas romanas en España*, Monografías Arqueológicas, 7, Saragossa 1970, pp. 329-338; A. Tchernia, "Les amphores vinaires de Tarraconaise et leur exportation au début de l'Empire", *Archivo Español de Arqueología*, 44 (1971), pp. 38-85; A. Tchernia i F. Zevi, "Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie", *Recherches sur les amphores romaines. Actes du Colloque (Rome, 1971)*, París 1972, pp. 35-67; M. Corsi-Sciallano i B. Liou, "Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4", *Archaeonautica*, 5 (1985); P. Gebellí, "Les exportacions amfòriques del Camp de Tarragona al sud-est de França", *Comerç i vies de comunicació (1000 aC - 700 dC). XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia (Puigcerdà, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997)*, Institut d'Estudis Ceretans, Puigcerdà 1998, pp. 223-230; X. Nieto i X. Raurich, "El transport naval de vi de la Tarraconense", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental (Badalona, 6/9 de maig de 1998)*, Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 113-137; J.C. Márquez Villora, *El comercio de alimentos en el litoral oriental de la Península Ibérica durante el Alto Imperio Romano*, Alacant 2001 (Tesi Doctoral), pp. 459-469.

³⁶⁷ Fou en aquest moment quan el grau d'intervenció per part de la població itàlica (invertint i potenciant aquest conreu especulatiu) va arribar al punt més alt, però no fou una intervenció directa en el procés productiu (excepte en els casos d'assentaments itàlics d'època tardo-republicana, que, tot i que ben segur existiren, són escassos), sinó a través dels *negotiatores* i de les clienteleles, és a dir, a un nivell de control de la producció. A l'epigrafia tardo-republicana de *Tarraco*, apareixen un gran nombre de lliberts vinculats a famílies romanes itàliques, sobretot de la Campània, que realitzaven activitats relacionades amb les creixents funcions mercantils de l'*urbs* (II Part, capítol 2, apartat 2.1.).

³⁶⁸ O. Olesti, "El origen de las villae romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), p. 87; *Idem*, "Els inicis de la

Abans de finalitzar, m'agradaria assenyalar, respecte als inicis de la producció vitivinícola al territori de *Tarraco*, que les prospeccions realitzades per **S.J. Keay** han detectat una reduïda presència a l'interior del *territorium*, a la comarca de l'Alt Camp, d'imitacions indígenes d'àmfores Dressel 1, que, sens dubte, són produccions locals, doncs la pasta utilitzada presenta una composició química característica que permet diferenciar les produccions amfòriques del Camp de Tarragona de les altres produccions de la *Hispania Citerior* i que **Keay** ha denominat "fabric 13". Aquestes imitacions d'àmfores itàliques republicanes es fabricaren, possiblement, al forn de La Coma a Fontscaldes (3.21.2.), lloc on anteriorment s'havia produït ceràmica ibèrica decorada, fet que de nou ens mostra les arrels indígenes dels inicis de la producció vitivinícola. Fins i tot, s'ha localitzat un exemplar d'àmfora greco-itàlica que, per les seves característiques físiques, ha de considerar-se com una imitació local. Aquestes troballes ens fan suposar l'existència d'una producció d'àmfores Dressel 1 a l'interior del *territorium*, sense paral·lels a la zona suburbana de *Tarraco* i al Baix Camp, àrees on, com hem tingut l'oportunitat de comentar, no s'iniciaria la producció d'àmfores vinícoles fins a un moment avançat de l'època augustiana³⁶⁹.

4.5.2.- La implantació del "sistema de la vil·la"³⁷⁰.

El fenomen més important que esdevé a nivell territorial a l'*hinterland* de *Tarraco* a partir de la segona meitat del s. I a.C. fou, sens dubte, l'aparició de nous assentaments rurals, molts dels quals amb precedents tar-do-republicans, que, en alguns casos, podem considerar com assentaments rurals romans de tipus "vil·la", la qual cosa suposa la constatació empírica de la implantació de l'anomenat "sistema de la vil·la".

Com ja hem comentat, el període comprés entre finals del s. I a.C. i els inicis del s. I d.C. constitueix, sens dubte, el moment en qual els nuclis urbans sorgits del procés de romanització es constituïren en veritables centres de control polític i econòmic de tot un *territorium* propi, que seria explotat segons el model de producció romà. Aquest seria el cas de la *ciuitas* de *Tarraco* que constaria d'un ampli *territorium* que, com ja vam veure (III Part, capítol 2), limitaria amb el de la colònia augustiana de *Barcino*, al nord-est, i amb els dels municipis, també augustians, d'*Ilerda*, al nord, i de *Dertosa*, al sud-oest, i que, amb la consolidació del procés de romanització que es produeix a finals del s. I a.C., començaria a ser explotat segons el "sistema de la vil·la".

En efecte, des del nostre punt de vista les darreries del s. I a.C. constituïrien el moment en què van començar a aparèixer arreu de l'*hinterland* de *Tarraco* assentaments rurals qualificables com a *villae* pròpiament dites, establiments que desenvoluparen una activitat dirigida especialment a la producció de vi (tot i que pogueren haver produït també, en menors quantitats, oli)³⁷¹, que estigué destinada, fonamentalment, a l'exportació³⁷², i que

producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental* (Badalona, 6/9 de maig de 1998), Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 246-257.

³⁶⁹ S.J. Keay, J.M. Carreté i M. Millet, *A Roma Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Number Fifteen, Oxford 1995, pp. 24 i 292.

³⁷⁰ Consultar Mapa 6, Annex II, i Gràfica 7.

³⁷¹ Topònims com el de la *mansio Oleastrum* (*It. Ant.* 399, 2), al sud-oest de *Tarraco*, ens podrien estar parlant del desenvolupament d'activitats agrícoles destinades a la producció d'oli dins el *territorium* de la colònia, doncs el mot llatí *oleaster* significa "ullastre".

³⁷² Estaven destinats a l'exportació els productes agraris excedentaris d'aquestes vil·les, entre els quals jugaren un paper molt especial el vi, tal i com ja hem comentat, i, en menor mesura, les manufactures produïdes, sobretot, els teixits de lli, molt apreciats, la producció dels quals és testimoniada per l'epigrafia de la ciutat (RIT 9) i les fonts literàries antigues (**Plini**, *N.H.* XIX, 10). Hem d'assenyalar, que l'artesania fou una activitat realment important a l'economia tarragonina, la qual cosa queda reflectida perfectament als nombrosos testimonis epigràfics que ens resten sobre les diverses professions artesanals i l'existència d'associacions gremials (RIT 54, 351, 370, 435, 436, 437, 448 i 450). A canvi d'aquests productes excedentaris destinats al mercat, s'importaren, bàsicament, ceràmiques i articles de luxe. En moments puntuals, tenim documentada també la importació de cereals (RIT 364), un producte de primera necessitat, abans molt important, però que en època

proliferaren al llarg de tot el s. I d.C., sobretot a finals d'aquest segle i principis del s. II d.C., quan es va accentuar l'abandonament dels petits assentaments rurals, la major part amb orígens ibèrics finals.

A l'ager *Tarraconensis* s'ha documentat una significativa quantitat de *villae*, algunes amb un origen molt antic, fins i tot, arrelades sobre establiments d'època ibèrica plena, i, en alguns casos, amb importants fases edilícies en època baix-imperial, especialment a la plana costanera del Camp de Tarragona, que va constituir l'*hinterland* més immediat de l'antiga ciutat de *Tarraco*.

Podem considerar, molt probablement, com assentaments rurals romans de tipus "vil·la", els establiments localitzats als jaciments de la Vil·la d'Els Munts (1.1.6.), Vil·la de davant l'Església (1.1.7.) i Vil·la al costat del poble (1.1.8.) a Altafulla, Mas dels Frares (1.3.1.) i Vil·la de Centelles (1.3.2.) a Constantí, La Barquera (1.8.3.) a Perafort, Vil·la de la Fàbrica d'Alabastres (1.12.4.) a La Riera de Gaià, Vil·la d'El Moro (1.18.2.) a Torredembarra, El Cogoll I (1.20.3.) a Vilallonga del Camp, Els Aragalls (1.21.1.), Cal·lípolis (1.21.5.) i Mas d'en Gras (1.21.7.) a Vila-seca, La Llosa (2.9.8.) i L'Esquirol (2.9.9.) a

imperial arribaria a ser deficitari, des del nord d'Àfrica, especialment, una zona amb la qual *Tarraco*, a l'igual que altres ciutats hispàniques, va mantenir actives relacions comercials, tal i com demostren les diverses inscripcions tarragonines que ens parlen de l'activitat desenvolupada pels *negotiatores* tarraconenses. En definitiva, l'agricultura i l'artesania foren les activitats més destacables de l'economia tarraconense, aquelles que proporcionaren els excedents necessaris per a desenvolupar un actiu intercanvi comercial, mentre que quedarien com a activitats subsidiàries la pesca, de la qual ens parlen indirectament algunes fonts literàries antigues (Aviè, *Or. marit.* 518; Titus Livi, *Ab Urb.* XXVI, 45, 7) i que en diversos indrets de la península, sobretot al sud, tingué força importància (Plini, *H.N.* IX, 92 i XXXI, 94), i la casera, que podem considerar més una activitat d'esbarjo de les èlites tarraconenses. D'altra banda, cal destacar que es destinaren també a l'exportació les manufactures d'objectes metàl·lics, la matèria prima dels quals procedia, majoritàriament, de la gran zona minera del nord-oest de la *Citerior* (Plini, *N.H.* IV, 112), explotada, en alguns casos, mitjançant el rudimentari sistema de la *ruina montium*. Les mines foren monopoli de l'emperador i objecte d'una estricta regulació legal, i, habitualment, s'explotaven mitjançant *procuratores metallorum*, generalment lliberts imperials, o l'arrendament a *negotiatores* i *societates publicanorum*. Respecte a la nostra àrea d'estudi, hem d'assenyalar la significativa presència del topònim L'Argentera (del llatí *argentaria*, "mina d'argent"), que dóna nom a una de les parts més notables de l'arc de muntanyes que delimita el Camp de Tarragona, la Serra de L'Argentera, ubicada a la zona de Bellmunt d'El Priorat, al nord de Falset, i que és fàcilment accessible a través de l'Ebre i del curs inferior del Siurana. Sens dubte, aquest topònim indica la presència al mateix Camp de Tarragona d'una explotació de plata que, probablement, va començar a funcionar en plena època ibèrica i de la qual, potser, va procedir el material emprat per elaborar les famoses pàteres de plata de Tivissa (Ribera d'Ebre). Els treballs d'excavació realitzats al poblat del Puig Roig (El Masroig, El Priorat), molt pròxim a aquesta zona metal·lífera (de plata i plom), han demostrat que els susdits recursos minerals ja eren explotats amb anterioritat a l'expansió comercial fenícia per la zona i contemporàniament a aquesta. Sobre la zona minera de la Serra de L'Argentera consultar: J.F. Cabestany, "Les mines d'argent de les muntanyes de Prades", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 2 (1980), pp. 129-131; M. Genera, "Els pobles dels camps d'urnes al sud de Catalunya: l'establiment del Puig Roig (El Masroig, Priorat)", *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986*, pp. 53-61; A. Alaminos, M. Ojuel, J. Sanmartí i J. Santacana, "Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Catalunya en época arcaica", J. Remesal i O. Musso (eds.), *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona 1991, pp. 275-294. Pel que fa a les pàteres de Tivissa veure: J.M. Blázquez, "La interpretación de la patera de Tivissa", *Ampurias*, XVII-XVIII (1955-56), pp. 111-139; *Idem*, "Nuevas aportaciones a la interpretación de la patera de Tivissa", *ibidem*, 19-20 (1957-58), pp. 241-244. Respecte a l'explotació minera de la Península Ibèrica, podeu consultar: G. Gossé, "Las minas y el arte minero de España en la Antigüedad", *Ampurias*, IV (1942), pp. 43-68; J.S. Richardson, "The Spanish mines and the development of the provincial taxation in the second century BC", *Journal of Roman Studies*, LXVI (1976), pp. 139-152; J. Muñoz, *El sistema fiscal en el España romana*, Saragossa 1982; C. Domergue, "Algunos aspectos de la explotación de las minas de Hispania en la época republicana", *Pyrenae*, 21 (1985), pp. 91-95; *Idem*, *Catalogue des mines et des fonderies antiques de la Péninsule Ibérique*, II, Madrid 1987; *Idem*, *Les mines de la Péninsule Ibérique dans l'Antiquité romaine*, Paris 1990; A. Arévalo, "El régimen de las explotaciones mineras en la Hispania republicana: el testimonio numismático", *Cicle de Conferències. Moneda i finances a l'antiga Mediterrània (Barcelona, 15 de novembre-1 de desembre de 1993)*, Barcelona 1993, pp. 27-36; *Idem*, "La moneda hispànica en relación con la explotación minera y agrícola", *IV Curs d'Història Monetària d'Hispania. Moneda i administració del territori (Barcelona, 23-24 de novembre de 2000)*, Barcelona 2000, pp. 39-44; M. Salinas de Frías, *El gobierno de las provincias hispanas durante la República romana (218-27 a.C.)*, Salamanca 1995, pp. 58-59; F.J. Sánchez-Palencia i A. Orejas, "Minería en la Hispania Romana", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 103-112; J. Mangas i A. Orejas, "El trabajo en las minas en la Hispania Romana", *El trabajo en la Hispania romana*, Madrid 1999, pp. 207-337; A. Orejas (dir.), *Atlas historique des zones minières d'Europe*, Luxembourg 2001. Entorn a les activitats econòmiques en general desenvolupades a Hispania, veure bàsicament els següents treballs de síntesi: A. Balil, "Economía de la Hispania romana", *Estudios de economía antigua de la Península Ibérica. Ponencias presentadas en la I Reunión de Historia de la Economía Antigua de la Península Ibérica*, Barcelona 1968, pp. 289-370; J.M. Blázquez, "Economía de la Hispania romana republicana", *Hispania*, 124 (1973), pp. 205-247 (especialment pàgines 231-238); *Idem*, *Economía de la Hispania Romana*, Bilbao 1978; *Idem*, "Economía y sociedad durante la dinastía julio-claudia y flavia", *Historia de España Antigua II. Hispania romana*, Cátedra, Madrid 1978, pp. 379-442; *Idem*, "Economía y sociedad de Hispania durante las dinastías de los Antoninos a los Severos", *ibidem*, pp. 443-488; *Idem*, "Los productos de la tierra", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 95-102; S.J. Keay, *Hispania Romana*, Barcelona 1992, pp. 67-71 i 103-124; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, Historia de España, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Madrid 1993, pp. 238-248; M. Villanueva, "Problemas de la implantación agraria romana y la organización del territorio en la Península Ibérica en el Alto Imperio", *Espacio, Tiempo y Forma*, 4 (1991) (serie II, Historia Antigua), pp. 319-349; *Idem*, "Aspectos de la organización económica de las 'villae' de Hispania", *ibidem*, 7 (1994), pp. 105-139; C. González Román, "El trabajo en la agricultura de la Hispania Romana", *El trabajo en la Hispania romana*, Madrid 1999, pp. 119-206.

Cambrils, El Velòdrom (2.17.3.) a Mont-roig del Camp, Els Antigons (2.20.13.) a Reus, Paret Delgada (2.24.1.) a Selva del Camp³⁷³ i, ja fora de la nostra àrea d'estudi, El Vilarenc³⁷⁴ i L'Argilera³⁷⁵ a Calafell, Les Masies de Sant Miquel a Banyeres del Penedès, Mas Quefa a La Bisbal del Penedès, Els Arcs³⁷⁶ a Sant Jaume dels Domenys, Barranc del Prat³⁷⁷ a La Juncosa de Montmell, L'Albornar³⁷⁸ a Santa Oliva, Adarró³⁷⁹ a Vilanova i La Geltrú, Bosquet³⁸⁰ a Sant Pere de Ribes i Cubelles a Cubelles³⁸¹. Entre aquests jaciments trobem, sens dubte, els

³⁷³ Informacions generals sobre la major part d'aquests jaciments a: J.-V. M. Arbeloa, "Prospeccions i excavacions arqueològiques", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 12 (1990), pp. 119-265; J.M. Carreté, S.J. Keay i M. Millet, *A Roma Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Number Fifteen, Oxford 1995.

³⁷⁴ A. Balil, "La villa romana de El Vilarenc (Calafell)", *Boletín de la Biblioteca-Museo Victor Balaguer*, I (1953), pp. 12-20; X. Dupré, "El Vilarenc, Calafell", *Arqueología* 82, Madrid 1983, p. 156; J.M. Palet, J. Pou i V. Revilla, "Vil- la romana del Vilarenc, Calafell (Baix Penedès). Campanyes 1988-1989", *Bulletí Arqueològic*, èp. V, 12 (1990), pp. 197-204; *Idem*, "La vil- la d'El Vilarenc i el poblament romà al Penedès", *Homenatge al Prof. Miquel Tarradell (Barcelona, 1989)*, Barcelona 1993, pp. 723-751; J. Pou i V. Revilla, "Vil- la romana del Vilarenc (Calafell, Baix Penedès): Campanyes 1988-1994", *Tribuna d'Arqueologia 1994-1995*, pp. 105-112; J. López, "El Vilarenc", *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, R. Mar, J. López i Ll. Piñol (eds.), Documents d'Arqueologia Clàssica, 0, Tarragona 1993, pp. 52-56; AA.VV., *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana (Campanyes 1982-1989)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona 1993, pp. 99-100; O. Olesti, "El origen de las villae romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), p. 73; *Idem*, "Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena", *Actes del II Col· loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental (Badalona, 6/9 de maig de 1998)*, Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 246-257; V. Revilla, "La villa de El Vilarenc (Calafell, Tarragona): arquitectura y organización espacial de un fundus del territorio de Tàrraco", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana (Tarragona, 15-17 d'abril de 1999)*, J. Ruiz de Arbulo (ed.), Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona 2000, pp. 257-273.

³⁷⁵ J. Sanmartí, J. Santacana i R. Serra, "L'Argilera (Calafell, Baix Penedès)", *Arqueología* 82, Madrid 1983, p. 156; *Idem*, *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*, Quaderns de Treball, 6, Barcelona 1984; O. Olesti, "El origen de las villae romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), p. 73.

³⁷⁶ A. Ferrer Soler, "El acueducto romano de San Jaime dels Domenys", *Ampurias*, VI (1944), pp. 336-339.

³⁷⁷ L. Burés, J.M. Macias i E. Ramon, "El jaciment ibèric del Barranc del Prat (La Juncosa de Montmell)", *Miscel· lània Penedesenca 1992*, XVII (1993), pp. 113-136; O. Olesti, "El origen de las villae romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), p. 74.

³⁷⁸ C. Benet et alii, "La intervenció arqueològica en l'assentament íbero-romà de l'Albornar (Baix Penedès)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2 (1992), pp. 155-175; J.M. Macias i J.A. Remolà, "Anàlisi de l'hàbitat d'època íbero-romana a la zona de L'Albornar (Santa Oliva, Baix Penedès)", *Miscel· lània Penedesenca 1992*, XVII (1993), pp. 137-162; O. Olesti, "El origen de las villae romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), p. 74.

³⁷⁹ A. Arribas, "La primera campaña de excavaciones en el poblado ibérico y la villa romana de Adarró", *Boletín de la Biblioteca-Museo Victor Balaguer*, IV (1956), pp. 23-48; *Idem*, "El poblado ibérico y la villa romana de Adarró", *Ampurias*, XXI (1959), pp. 323-329; A. Ferrer i A. López, "Establecimiento ibérico y romano de Darró (Vilanova i La Geltrú, Garraf)", *Arqueología* 82, Madrid 1983, p. 157; A. López i A. Ferrer, "Darró, Vilanova i la Geltrú (Garraf)", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona 1982, pp. 342-344; *Idem*, "Establecimiento ibérico y romano de Darró", *Arqueología* 83, Madrid 1984, p. 173; A. López, R. Batista i M. Zucchitto, "La producción vitivinícola de la Tarraconense, algunos ejemplos sintomáticos", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç a la Mediterrània occidental*, Monografies Badalonines, 9, Badalona 1987, pp. 319-326; A. López Mullor, "Los talleres amfóricos de Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona)", *Empúries*, 48-50 (1986-1989), vol. II, pp. 64-76; *Idem*, "Nota preliminar sobre la producción anfórica de Darró, Vilanova i la Geltrú (Barcelona)", *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule. Actes du Congrès de Lezoux*, Marsella 1989, pp. 109-122; ; A. López i X. Fierro, "La época romana en Darró (Vilanova i La Geltrú, Barcelona)", *Espacio, Tiempo y Forma*, 3 (1990) (serie I, Prehistoria y Arqueología), pp. 203-254; *Idem*, "L'època romana a Darró (Vilanova i la Geltrú)", *Miscel· lània Penedesenca 1989*, XIII (1990), pp. 69-115; *Idem*, "Un conjunto cerámico cerrado, del s. V d.C., hallado en Darró, Vilanova i La Geltrú, Barcelona", *Espacio, Tiempo y Forma*, 6 (1993) (serie I, Prehistoria y Arqueología), pp. 343-364; M. Clua, "Les monedes trobades a les excavacions de l'establiment ibèric i a la vil· la romana de Darró (Vilanova i La Geltrú) durant les darreres excavacions", *Miscel· lània Penedesenca 1989*, XIII (1990), pp. 117-134; M.M. Gumà, "Formes inèdites en ceràmica procedents de la vil· la romana de Darró", *Miscel· lània Penedesenca 1991*, XV (1992), pp. 183-196; C. Barroso, "Àmfores romanes imperials procedents del jaciment de Darró", *Miscel· lània Penedesenca 1992*, XVII (1993), pp. 113-131; M. Duran, "Ceràmiques comunes romanes procedents d'ofrentes a la vil· la de Darró (Vilanova i La Geltrú)", *ibidem*, pp. 133-144; A. López, X. Fierro, A. Caixal i A. Castellano, *La primera Vilanova: l'establiment ibèric i la vil· la romana d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesi dels resultats de les darreres recerques arqueològiques i històriques*, Institut d'Estudis Penedesencs, 67, Vilanova i La Geltrú 1992; AA.VV., *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana (Campanyes 1982-1989)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona 1993, pp. 133-134; O. Olesti, "El origen de las villae romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), p. 74; *Idem*, "Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena", *Actes del II Col· loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental (Badalona, 6/9 de maig de 1998)*, Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 246-257.

³⁸⁰ J. Bosch i J. Miret, "La vil· la romana del Bosquet", *Olerdulae*, 28 (abril-juny 1985), pp. 16-17; *Idem*, "El Bosquet (Sant Pere de Ribes). Una planta per a l'elaboració de vi i la seva distribució", *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines, 9, Badalona 1987, pp. 228-232; *Idem*, "L'excavació de la vil· la del Bosquet (Sant Pere de Ribes)", *Miscel· lània Penedesenca 1989*, XIII (1990), pp. 135-166; AA.VV., *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana (Campanyes 1982-1989)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona 1993, p. 135.

³⁸¹ A. López, A. Caixal i X. Fierro, "La primera campanya d'excavació a la vil· la romana i al castell de Cubelles", *Miscel· lània Penedesenca*

exemples més emblemàtics del poblament rural tarraconense durant l'època imperial, concretament, les *villae* de Cal·lípolis (1.21.5.), de Centcelles (1.3.2.) i, molt especialment, d'Els Munts, jaciment excepcional que encara avui dia conserva una gran quantitat de les seves restes (1.1.6.). Altrament, hauríem de considerar també en aquesta relació les *villae* suburbanes trobades a la mateixa Tarraco, que apareixen per aquestes dates, en concret la Vil·la del Mosaic i la Vil·la del carrer Robert d'Aguiló, ambdues ubicades dins el sector nord-oriental de la ciutat, al costat de l'amfiteatre (Fig. 58)³⁸².

Figura 58. Localització de les restes constructives del sector nord-oriental de Tarraco (segons J.-V. M. Arbeloa): 1.- Amfiteatre; 2.- Vil·la del Mosaic; 3.- Vil·la de Robert d'Aguiló; 4.- Restes d'un dipòsit i de paviments; 5.- Dipòsits; 6.- Restes d'habitacions prop de l'amfiteatre.

La resta d'assentaments rurals romans localitzats a la nostra àrea d'estudi presenten més interrogants a l'hora d'intentar definir la seva natura i precisar si realment van arribar a constituir autèntiques *villae*, donada la greu manca de dades empíriques que es pateix.

1994, XVIII (1995), pp. 101-140.

³⁸² Sobre el sector nord-oriental de la ciutat i les seves vil·les suburbanes, podeu consultar: B. Hernández Sanahuja, *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana. Editada, anotada y continuada hasta nuestros días por D. Emilio Morera Llauredó*, vol. I, Tarragona 1892, pp. 142-145; J. Sánchez Real, "Notas arqueológicas. Los hallazgos de la carretera de Barcelona", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 55-56 (1956); J.M. Recasens, *La Ciutat de Tarragona*, vol. I, Editorial Barcino, Barcelona 1966, p. 234; M. Tarradell, "L'extensió urbana de Tàrraco, comparada", *Boletín Arqueológico*, èp. IV, 113-120 (1971-72), pp. 93-101; E. Seres, "Notícia sobre las sepulturas de la calle Robert d'Aguiló", *ibidem*, èp. IV, 141-144 (1978), pp. 154-172; J.-V. M. Arbeloa, "La qüestió de l'accés nord-oriental de la ciutat de Tàrraco", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 4-5 (1982-83), pp. 155-164; *Idem*, "Calle Robert d'Aguiló, nº 38. Tarragona", *Arqueología* 83, Madrid 1984, p. 199; *Idem*, "L'ocupació suburbial de les ciutats romanes: el sector nord-oriental de Tàrraco", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 8-9 (1986-87), pp. 87-124; *Idem*, "El amfiteatre romà de Tarragona: estado de la cuestión", *XVIII Congreso Nacional de Arqueología (Canarias, 1985)*, Saragossa 1987, pp. 903-921; *Idem*, "Prospeccions i excavacions arqueològiques", *ibidem*, èp. V, 12 (1990), pp. 257-258; *Idem*, "L'arqueologia de la mort a l'Alt Imperi. El suburbi oriental de Tarraco", *L'Arqueologia de la Mort. El món funerari a l'Antiguitat a la Catalunya meridional, Citerior*, 1 (1995), pp. 119-137; R. Cortés, "L'equipament urbà de Tarraco", *Universitas Tarraconensis*, VI (1983-84), p. 115; M. Adserias i alii, "Les excavacions realitzades a Tarragona durant el Pla de Solidaritat amb l'Atur l'any 1984", *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*, pp. 35-42; TED'A, *Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Memòries d'Excavació, 1, Tarragona 1987, pp. 183-189; *Idem*, "El pas de la Via Augusta per la mansió de Tàrraco", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 10-11 (1988-89), p. 131; *Idem*, *L'Amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, Memòries d'Excavació, 3, Tarragona 1990, pp. 85-86; AA.VV., "L'amfiteatre romà de Tarragona (Patrimoni de Catalunya, 20)", *Espais*, 10 (1988) (Annexos); A. Bermúdez, "Estado actual de los proyectos de investigación arqueológica a cargo del área de Arqueología de la Facultad de Filosofía y Letras de Tarragona", *Acta Arqueológica de Tarragona*, II (1988-89), pp. 45-46; A. Bermúdez et alii, *Estructuras romanas en el Jardín de la residencia Mare de Déu de la Mercè (Tarragona)*, Publicacions de la Diputació de Tarragona, Tarragona 1989; G. Alföldy, *Tarraco*, Forum 8, Tarragona 1991, pp. 49 i 52; J. Sánchez Real, S. Ventura i L.M. Mezquida, *El anfiteatro de Tàrraco. Antecedentes, Memoria y Crónica de su excavación*, The William L. Bryant Foundation, Tarragona 1991; A. Beltrán Martínez i F. Beltrán Lloris, *El anfiteatro de Tàrraco. Estudio de los hallazgos epigráficos*, The William L. Bryant Foundation, Tarragona 1991; AA.VV., *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana. Antiguitat Tardana (Campanyes 1982-1989)*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, 1, Barcelona 1993, pp. 254 i 257-258; P.A. Fernández Vega, "Los espacios residenciales en las áreas periurbanas romanas según las fuentes altoimperiales", *La ciudad en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 153-154; I. Arrayás, *Tarraco. Una aproximació històrico-arqueològica*, Bellaterra 1999 (Treball de Doctorat), pp. 157-162; J. Menchón "Intervenció arqueològica al camí de la Platja dels Cossís (Tarragona)", *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana (Tarragona, 15-17 d'abril de 1999)*, J. Ruiz de Arbulo (ed.), Documents d'Arqueologia Clàssica, 3, Tarragona 2000, pp. 181-189.

Majoritàriament, semblen més aviat petits assentaments rurals romans que no pas autèntics establiments de tipus “vil·la”, tot i que tampoc podem ser categòrics en aquest sentit fins a que no es millori el coneixement arqueològic de cadascun dels jaciments evidenciats i, possiblement, la relació de *villae* existents a l'*hinterland* tarragoní sigui bastant més extensa. El que sí que ens sembla arriscat és l'actitud presa per gran part de la investigació que, malgrat l'absència d'elements suficients, han optat, en determinats casos, per aplicar el qualificatiu “vil·la”, tal i com, es desprèn d'algunes de les denominacions que se'ls hi ha atorgat.

El coneixement que tenim sobre les *villae* de l'*ager Tarraconensis*, per regla general, és molt minso, degut, fonamentalment, al fet que gairebé cap d'aquests assentaments rurals ha estat excavat en extensió. Tot i això, la major part han proporcionat elements escultòrics, mosaics i altres vestigis que parlen de la monumentalitat i el luxe que podien arribar a assolir. L'existència de *villae* molt luxoses a l'*ager Tarraconensis*, com la d'Els Munts a Torredembarra, podria explicar-se per la seva relació amb els alts funcionaris provincials que desenvolupaven la seva activitat política a *Tarraco*, però que preferien tenir les seves residències fora del nucli urbà.

És molt difícil precisar l'origen de les primeres *villae*. Autors com **O. Olesti**, discrepen de la teoria tradicional, seguida per diversos investigadors, com **J.-G. Gorges**, que defensa la presència a *Hispania* d'autèntiques *villae* romanes, fundades per romano-itàlics, en plena època tardo-republicana (o ibèrica final)³⁸³. Segons **Olesti**, aquestes evolucionarien a partir d'assentaments de clara filiació indígena, producte del “reassentament” derivat de la implantació d'un cadastre romà durant la segona meitat del s. II a.C. (que hem anomenat “assentaments rurals ibèrics finals”), que no es transformarien en assentaments rurals d'entitat suficient per a portar la denominació de *villae* fins a l'època augustiana, una hipòtesi que ens sembla factible, tenint en compte els arguments que presenta³⁸⁴.

³⁸³ J.-G. Gorges, *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, París 1979, pp. 24-25. Respecte a casos concrets del territori català podeu consultar, per exemple: M. Prevosti, *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Monografies Badalonesas, 3, Badalona 1981; *Idem*, *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro* (2 vols.), Barcelona 1981 (especialment pàgines 22-29); *Idem*, “L'estudi del món rural romà. Un programa metodològic”, *Fonaments*, 4 (1984), pp. 161-211; *Idem*, “The establishment of the villa system in the Maresme (Catalonia) and its development in the Roman period”, *Roman Landscapes, Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, G. Barker i J. Lloyd (eds.), Archaeological Monographs of the British School at Rome, Londres 1991, pp. 135-141; R. Járrega, “Algunes consideracions entorn del procés de romanització a la zona nord del País Valencià”, *I Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, Granollers 1987, pp. 45-52; M. Prevosti, J. Sanmartí i J. Santacana, “Algunes hipòtesis sobre els objectius i estratègies de la colonització romana a la costa central de Catalunya”, *ibidem*, pp. 85-96; M. Miret, J. Sanmartí i J. Santacana, “From indigenous structures to the Roman world: models for the occupation of central coastal Catalonia”, *Roman Landscapes, Archaeological Survey in the Mediterranean Region*, G. Barker i J. Lloyd (eds.), Archaeological Monographs of the British School at Rome, Londres 1991, pp. 47-53.

³⁸⁴ O. Olesti, *El territori del maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*, Estudi d'Arqueomorfologia i Història, Mataró 1995; *Idem*, “El origen de las villae romanas en Cataluña”, *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), pp. 71-80; *Idem*, “Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena”, *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental (Badalona, 6/9 de maig de 1998)*, Monografies Badaloneses, 14, Badalona 1998, pp. 246-257; *Idem*, “Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral”, *Empúries*, 52 (2000), pp. 79-80. **J. Sanmartí** reconeix, d'una banda, la impossibilitat de determinar, a causa de les poques dades arqueològiques conegudes, la caracterització cultural (ibèrica o romana) de la major part dels petits assentaments de plana-vessant d'aquest període i, d'altra banda, la dificultat existent, per les mateixes raons, per a decidir si en algun cas es tracta d'autèntiques *villae* romanes, un fet admès per la major part de la investigació, però qüestionat per **O. Olesti**. Malgrat tot, **Sanmartí** opina que l'aparició a diverses zones del litoral nord-est de la Península Ibèrica d'una producció amfòrica per a vi seguint models itàlics durant el segon quart del s. I a.C. (concretament al Maresme) no sembla correspondre a una iniciativa indígena, tal i com defensa **Olesti**, sinó a l'acció d'uns colonitzadors que trasplantarien al litoral nord-oriental hispànic un model de producció plenament vigent a terres itàliques. Així doncs, les primeres explotacions vitivinícoles s'haurien de relacionar, segons **Sanmartí**, amb l'aparició d'establiments rurals romans, creats entorn al 100 a.C., que devien seguir, més o menys fidelment, el model de les *villae*, vigent contemporàniament a Itàlia. En opinió de **Sanmartí**, el fet que aquestes primeres àmfores es fabriquessin emprant unes tècniques de cocció i de preparació de pastes clarament ibèriques només reflecteix la utilització d'instal·lacions i de mà d'obra indígenes. En definitiva, **Sanmartí** creu que ens trobaríem davant una autèntica “colonització”, però precisa que això no s'ha de confondre amb una immigració massiva d'itàlics, i considera que, més aviat, hauria un nombre limitat de propietaris que devien veure a les terres del litoral nord-est hispànic la possibilitat de reproduir, amb la proximitat d'importants mercats de consum (el d'*Hispania* i el de la *Gallia*), el sistema d'explotació agrària que tan bons resultats estava donant a Itàlia. Tot i això, expressa els seus dubtes respecte a si el mot “villa” és apropiat per a designar aquests tipus d'establiments. Veure: J. Sanmartí, “El món ibèric de la plenitud a la dissolució (segles II-I a.C.)”, *II Curs d'Història Monetària d'Hispania. La moneda en la societat ibèrica (Barcelona, 26-27 de novembre de 1998)*, Barcelona 1998, pp. 16-17.

En efecte, fins al moment no s'han evidenciat dades que ens permetin parlar de l'existència d'assentaments rurals romans de tipus "vil·la" a terres hispàniques durant el període tardo-republicà (o Ibèric Final) i els pocs indicis amb els quals comptem apunten que, més aviat, assentaments d'aquesta natura no van aparèixer fins al canvi d'Era i que, molt probablement, tingueren una filiació indígena, suposant el desenvolupament posterior d'alguns dels hàbitats ibèrics finals apareguts a partir de la segona meitat del s. II a.C.³⁸⁵. Per tant, hem de tenir molta cura a l'hora d'utilitzar la denominació de "vil·la". Fins ara, aquest terme s'ha aplicat a qualsevol jaciment on s'han trobat materials romans, sense cap rigor. Per aquesta raó, **L. Abad** opina que les grans síntesis sobre *villae* romanes realitzades per **J.-G. Gorges** i per **M.C. Fernández Castro** no són fiables. El mateix passa amb moltes cartes arqueològiques, en les quals no es tenen en compte les proporcions dels materials i la major part de les dades provenen de prospeccions i no d'excavacions estratigràfiques. Hem de ser molt prudents, per tant, en la utilització del terme "vil·la" i fugir de la tradicional consideració que defensa l'aplicació del "sistema de la vil·la" a *Hispania* des del s. II a.C., basant-se només en un suposat mimetisme amb el cas de la Itàlia central, on, efectivament, sí que era el sistema dominant. En conseqüència, considerem que el poblament fou bàsicament d'arrel indígena i més si tenim en compte el reduït nombre de romano -itàlics que van emigrar vers *Hispania* al llarg del període tardo-republicà³⁸⁶.

Així doncs, una vil·la o casa rústica romana, pròpiament dita, constava de dues parts bàsiques: la *pars urbana*, on es trobaven les dependències destinades a la residència del propietari i de la seva família que seguien els models de les *domus* urbanes i que podien, depenent del poder adquisitiu del propietari, esdevenir àmplies i riques residències amb diversos *triclinia* (menjadors d'hivern i d'estiu), grans *oecus* (sales de recepció), complexes termals, biblioteques, etc...; i la *pars rustica*, amb les estances destinades a l'explotació agropecuària, és a dir, els habitacles dels esclaus agrícoles (*cellae*), els estables dels animals (*stabula*), els magatzems (*horrea*), els trulls per a premsar el raïm o les olives (*torcularia*) i, fins i tot, els forns ceràmics on es fabricaven els contenidors per emmagatzemar, transportar i comercialitzar els excedents de vi i d'oli. La *villa* romana estigué pensada com un organisme autosuficient i orientat a aconseguir l'autarquia de la producció.

En aquest sentit, **S.J. Keay** i el seu equip d'investigació, malgrat el gran nombre de *villae* localitzades, reflex de com el "sistema de la vil·la" vertebrava el *territorium* tarraconense en època imperial, suggereix la possibilitat de que bona part dels assentaments localitzats no

³⁸⁵ S'aprecia com alguns assentaments rurals ibèrics finals acaben per transformar-se en assentaments rurals romans, és a dir, culminen el seu procés de romanització, i alguns, fins i tot, es converteixen en assentaments rurals de tipus "vil·la" durant el s. I d.C., després de passar, en alguns casos, per una fase intermèdia com a centres industrials. Per tant, a partir de la segona meitat del s. I a.C. l'estructura de poblament que havia determinat la implantació del cadastre romà s'ha consolidat i han estat abandonats els principals elements de l'estructura anterior. Veure: O. Olesti, "El origen de las *villae* romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), p. 82.

³⁸⁶ J. Harmand, "Sur le valeur archéologique du mot 'villa'", *Revue Archéologique*, XXXVIII (1951), pp. 155-158; J. de C. Serra Ràfols, "Estratos ibèrics debajo de villas romanas de la costa catalana", *VII Congreso Nacional de Arqueología (Barcelona, 1960)*, Saragossa 1962, pp. 255-260; J.-G. Gorges, *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologiques*, París 1979; M. Prevosti, *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro* (2 vols.), Barcelona 1981 (especialment pàgines 22-29); M.C. Fernández Castro, *Villas romanas en España*, Madrid 1982; L. Abad, "Arqueología romana del País Valenciano", *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alacant 1985, p. 355; J. Miró, *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR International Series, 473, Oxford 1988, pp. 248-259; M. Villanueva, "Problemas de la implantación agraria romana y la organización del territorio en la Península Ibérica en el Alto Imperio", *Espacio, Tiempo y Forma*, 4 (1991) (serie II, Historia Antigua), pp. 319-349; *Idem*, "Aspectos de la organización económica de las 'villae' de Hispania", *ibidem*, 7 (1994), pp. 105-139; O. Olesti, *El territori del maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*, *Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995; *Idem*, "El origen de las *villae* romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), pp. 71-80; *Idem*, "Els inicis de la producció vinícola a Catalunya: el paper del món indígena", *Actes del II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental (Badalona, 6/9 de maig de 1998)*, Monografies Badalonines, 14, Badalona 1998, pp. 246-257; J. Cortadella, O. Olesti i A. Prieto, "El estudio de las centuriaciones en la Península Ibérica: progresos y límites", *Arqueología Espacial*, 19-20 (1998), pp. 429-441; A. Prieto Arciniega, "Las transformaciones económicas de la Hispania Citerior durante la época republicana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana. Actas del III Congreso Hispano-Italiano (Toledo, 20-24 de septiembre de 1993)*, J. Mangas (ed.), Madrid 1998, p. 96; E. Cerrillo, "Los campos de Hispania", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 343-352; V. Revilla, "Poblamiento y economía en el Bajo Ebro en época romana. Bases para un modelo de paisaje rural", *Lucentum*, XI-XIII (1992-1994), pp. 145-163.

siguin *villae* pròpiament dites, sinó centres de menor entitat subordinats econòmicament a les autèntiques vil·les, als quals atorga el qualificatiu de *smaller farmsteads*³⁸⁷ i que, segons **R. Járrega**, es podrien denominar també amb el terme llatí *tuguria*³⁸⁸.

Keay i el seu grup d'investigadors s'han atrevit també a llançar una proposta d'anàlisi demogràfica per al territori de *Tarraco*. Segons els seus càlculs, durant el període tardo-republicà i l'Alt Imperi hagué una densitat d'un hàbitat per Km², a partir de la qual han determinat per a tot el *territorium* uns 3.300 jaciments. D'altra banda, per al Baix Imperi, han proposat una densitat d'un hàbitat per 1,6 Km² que donaria una xifra de 2.000 assentaments per a tot el territori, fet que ens indicaria una notable disminució demogràfica. Les dades aportades per **Keay** i els seus col·laboradors, malgrat resultar interessants, semblen excessives i, possiblement, el seu nombre fou bastant més reduït. Considerant unes vint persones per hàbitat, **Keay** suggereix que la població total del territori tarragoní durant l'època imperial va oscil·lar entorn els 66.000 habitants i que el nucli urbà, aplicant els càlculs de **F.A. Hassan**, tingué una població compresa entre els 9.590 i els 15.120 habitants. Si fem la suma total dels moradors de l'*urbs* i del *territorium*, obtindríem una població total per a la *ciuitas* de *Tarraco* compresa entre els 75.000 i els 81.000 habitants³⁸⁹.

En definitiva, a finals del s. I a.C. es produeix una forta transformació dels centres productors més importants, que esdevenen centres residencials amb altres característiques i possibilitats, és a dir, s'inicia un procés que comporta l'aparició de les *villae* com a assentaments rurals principals, que s'intensificaria al llarg de tot el s. I d.C., sobretot a partir d'època flàvia, paral·lelament a una progressiva reducció del nombre d'establiments rurals que, potser, s'expliqui pels processos de concentració de la terra, amb el consegüent augment del tamany dels *fundi*, tot en relació amb el sorgiment de les *villae*. En paraules d'**Olesti**, «La vil·la suposa una pas més en la romanització, amb l'establiment d'un tipus d'estructura productivo-residencial lligada a l'hegemonia d'un grup social molt clar: l'oligarquia local. L'aparició de la vil·la s'ha d'entendre com el reflex de la consolidació d'aquesta classe sorgida del període de romanització, bé sigui d'origen indígena (en la seva major part), o bé sigui d'origen forani»³⁹⁰.

D'aquesta manera, es va implantar definitivament l'anomenat "sistema de la vil·la", que des del s. I d.C. seria dominant al territori tarragoní i que va suposar un canvi radical respecte als sistemes d'explotació territorial d'època tardo-republicana (o ibèrica final). A partir d'aleshores ja no estariem davant petits assentaments productors, sinó de complexes estructures, autèntiques *villae*, on ja no seria possible diferenciar indígenes de romano-itàlics i, tan sols, hi trobaríem una població absolutament romanitzada i completament integrada dins les estructures socials i les xarxes de dependència romanes. La vil·la suposa la culminació del procés d'integració d'aquests dos móns culturals³⁹¹.

Després del període augustià, els fenòmens històrics que es detecten a *Tarraco* i al seu *hinterland* més immediat són també complexos i decisius, constituint, sens dubte, l'època flàvia, un punt important en l'evolució de la susdita *ciuitas*.

- Al nucli urbà de *Tarraco* es produïren noves reformes urbanístiques de gran magnitud, com la monumentalització dels *fora* i la construcció de l'amfiteatre i del circ, a

³⁸⁷ S.J. Keay, J.M. Carreté i M. Millet, *A Roma Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Number Fifteen, Oxford 1995, p. 282.

³⁸⁸ R. Járrega, "Poblamiento rural y producción anfórica en el *territorium* de *Tarraco*", *Journal of Roman Archaeology*, 9 (1996), p. 473.

³⁸⁹ S.J. Keay, J.M. Carreté i M. Millet, *A Roma Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Number Fifteen, Oxford 1995, pp. 277-281; F.A. Hassan, *Demographic archaeology*, Londres 1981.

³⁹⁰ O. Olesti, *El territori del maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*. Estudi d'Arqueomorfologia i Història, Mataró 1995, p. 347.

³⁹¹ O. Olesti, "El origen de las *villae* romanas en Cataluña", *Archivo Español de Arqueología*, 70 (1997), p. 87.

l'igual que a altres ciutats de la zona catalana com *Baetulo* i *Iluro*³⁹², al final de les quals trobaríem una *urbs* amb una superfície de 60 Ha., poblada per un nombre considerable d'habitants (impossible de precisar, malgrat els intents numèrics que s'han realitzat), dotada dels elements d'esbarjo característics de tota ciutat romana amb cert prestigi, el teatre, el circ i l'amfiteatre, i amb una Part Alta configurada en tres terrasses que li donaven un impactant aspecte escenogràfic (Figs. 31, 34, 35 i 56)³⁹³.

• Pel que fa al poblament i a l'explotació intensiva del *territorium*, destacar que el final del s. I d.C. i els inicis del II d.C. marca el final de nombrosos petits assentaments rurals dedicats a la producció vitivinícola i de diversos centres terrissaires, produint-se, en

³⁹² Durant el període imperial, el treball de les pedreres s'intensificà, degut a la demanda de materials que es produí especialment en època flàvia i antonina, fins al punt de que fou necessària l'obertura de noves explotacions. La gran quantitat de pedestals d'estàtues i les nombroses làpides funeràries, fabricats en sèrie, ens parlen de l'auge que les pedreres i els tallers de picapedrers van experimentar al llarg dels tres primers segles de l'Imperi. Cal assenyalar que l'estudi de les pedreres antigues de *Tarraco* ha restat molt desatès. Deixant de banda les referències del s. XIX de F.J. Albiniana i A. de Bofarull i de les diverses guies de la ciutat, no és fins fa escassament deu anys que han aparegut els primers estudis científics de la mà d'A. Álvarez. Fou precisament a partir del s. I d.C., coincidint amb el moment de major auge constructiu a *Tarraco*, quan començaren a proliferar els llocs d'extracció de pedra local. El fet que la major part d'aquestes canteres obertes en època romana continuaren essent explotades en temps posteriors fa difícil, en alguns casos, determinar quines tenen realment un origen antic. D'altra banda, també es fa extremadament complicat determinar el volum d'extracció i a que monuments fou destinat cada tipus de pedra. L'arqueologia ha demostrat que *Tarraco*, a causa dels diversos programes ornamentals de caràcter públic i privat que es realitzaren, hagué d'importar grans quantitats de *marmora* de més o menys qualitat d'arreu de la Mediterrània, especialment procedents de les canteres de la ciutat itàlica de *Luni* (actual Carrara), però també d'origen africà, grec i oriental. L'entorn de *Tarraco* no permetia satisfer aquestes necessitats, doncs les varietats locals més similars al marbre, l'anomenada pedra de Santa Tecla o el menys apreciat llisós, ambdues pedres calizes fàcils de polir, no podien competir amb les prestacions dels marbres importats. Però la pedra més utilitzada durant les activitats edilícies tarraconenses fou el soldó o sauló, una modesta i tova roca calcària del Miocè d'aparença sorrenca i tonalitat, generalment, daurada. Amb aquesta pedra es van construir bona part dels edificis romans i medievals de *Tarraco*, com, per exemple, la muralla tardo-republicana, l'Arc de Berà (1.13.3.), la Torre dels Escipions (1.17.8.), l'Aqüeducte de Les Farreres (1.17.24.), el *forum* provincial i, fins i tot, la mateixa catedral gòtica tarraconina, l'epicentre de la ciutat medieval i que fou edificada sobre l'antiga zona de culte de la *Tarraco* romana, entre els ss. XII i XIV, amb un estil que reflecteix perfectament la transició del romànic al gòtic. A les rodalies de *Tarraco*, s'han identificat diverses pedreres de soldó, les quals ben sovint han donat nom a les diferents varietats d'aquesta mena de pedra. Destaquen principalment: la d'Els Munts (1.1.4.), la de Roda de Berà (1.13.4.), la del Llorito (1.17.4.), les anomenades Coves de la Pedrera (1.17.6.) (d'explotació subterrània), la de la Sabinosa (1.17.10.) (més compacta que les altres i, possiblement, ja en funcionament en època tardo-republicana), la dels Escipions o de la Punta de la Creueta (1.17.12.) (amb fòssils de gran mida), les més pròximes a l'Aqüeducte de Les Farreres (1.17.13.) i, especialment, la d'El Mèdol (1.17.2.), que es troba a sis quilòmetres de Tarragona, sobre el Turó de Sant Suplici (41° 8' N - 1° 21' E), i que té com a element més emblemàtic l'anomenada "agulla d'El Mèdol", pilar-testimoni d'uns setze metres d'alçada que indica el nivell original de la pedra extreta. Pel que sembla, les calcàries miocèniques com el soldó foren utilitzades especialment per a la fabricació de carreus, generalment d'*opus quadratum*, mentre que les calizes cretàtiques, com el llisós i la pedra de Santa Tecla, més valorades i considerades *marmora*, foren destinades per a la realització d'escultures o per a la fabricació de petits carreus d'*opus vitatum*. Sobre les canteres de *Tarraco*, podeu consultar: J.F. Albiniana i A. de Bofarull, *Tarragona Monumental, ó sea, descripción histórica y artística de todas sus antigüedades y monumentos*, Imprenta Arís y Jurnet, Tarragona 1849, p. 174; M.D. del Amo, "Aportación al estudio de las canteras romanas de la zona arqueológica de Els Munts", *Estudios Altafullencs*, 5 (1981), pp. 5-25; A. Álvarez, "Estudio de los materiales lapídeos presentes en la epigrafía de Cataluña", *Épigraphie Hispanique. Problèmes de méthode et d'édition* (Bordeaux, 1981), París 1984, pp. 87-116; A. Álvarez i E. Bru de Sala, "Les pedreres de l'aqüeducte romà de Tarragona", *Informació Arqueològica*, 42 (1984), pp. 42-50; J. Massó, "El Mèdol i les pedreres romanes de Tàrraco", *Guia Arqueològica Tarraconense*, cap. 16, Tarragona 1987, pp. 129-136; X. Aquilué, X. Dupré, J. Massó i J. Ruiz de Arbulo, *Tarraco. Guia Arqueològica*, El Mèdol, Tarragona 1991, pp. 92-94; *Idem*, *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Tàrraco*, El Mèdol, Tarragona 1999, pp. 109-112; M. Cisneros, *Mármoles hispanos. Su empleo en la Hispania romana*, Saragossa 1988, p. 64; *Idem*, "Consideraciones metodológicas para un estudio de las canteras de mármol en Hispania a partir de un texto de Plinio (N.H. III, 3, 30)", *Actas del 1º Congreso Peninsular de Historia Antigua (Santiago de Compostela, 1-5 de julio de 1986)*, G. Pereira Menaut (ed.), vol. I, Santiago de Compostela 1988, pp. 259-264; J. López Vilar, "Aportacions al coneixement de la Pedrera del Mèdol", *Butlletí Arqueològic*, èp. V, 12 (1990), pp. 99-102; J. Carrers i E. Garriga, *El Mèdol*, Tarragona 1991; X. Dupré, *Tarraco*, Cuadernos de Arte Español, núm. 89, Madrid 1993, p. VIII (fitxer); *Idem*, *L'arc romà de Berà (Hispania Citerior)*, Monografies de la Secció Històrico-arqueològica, III, Barcelona 1994, pp. 150-154; A. Álvarez, E. Cabello, J.L. Prada i C. Benet, "Canteras romanas de Tarraco y sus alrededores", *La ciutat en el món romà. XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica (Tarragona, 5-11 de setembre de 1993)*, Tarragona 1994, pp. 23-25; A. Álvarez, M. Argemí, A. Navarro, J.L. Prada i F. Gumà, "Muralla romana de Tarragona: problemes de consolidació i conservació", *ibidem*, pp. 26-27; AA.VV., *Tabula Imperii Romani. Tarraco-Baliares*, CSIC, Madrid 1997, pp. 105-106; I. Rodà, "La explotación de las canteras en Hispania", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 113-118.

³⁹³ Durant l'època flàvia, es va produir una gran etapa constructiva que tindria com a escenari principal la Part Alta, on es construirien els principals edificis de la seu provincial, i que va suposar la realització de grans obres d'enginyeria destinades a rebaixar la roca natural i a bastir diverses terrasses sobre les quals s'assentaren els nous edificis. En aquests moments, prendria forma l'anomenat *forum* provincial. En època flàvia, es construeix també el circ i l'amfiteatre. Tota aquesta activitat edilícia, sens dubte, reflecteix el paper preponderant de la ciutat a la qual, segons Plini (N.H. III, 4, 23), acudien, com a capital del *conuentus iuridicus Tarraconensis*, a dirimir els seus litigis quaranta-dos *populi* i de la que Estrabó (*Geogr.* III, 4, 7) destacava la seva magnífica ubicació. Tot sembla indicar que en època flàvia la ciutat va començar una nova etapa de gran auge. Veure: T. Hauschild, *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona 1983, p. 16; *Idem*, "Excavaciones en Tarraco", *Arqueología de las ciudades modernas superpuestas a las antiguas*, Saragossa 1985, pp. 171-177; X. Aquilué i X. Dupré, *Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana*, Forum 1, Tarragona 1986, p. 19; I. Arrayás, *Tarraco. Una aproximació histórico-arqueològica*, Bellaterra 1999 (Treball de Doctorat), pp. 126, 141-149 i 152-161 (amb nombroses referències bibliogràfiques). Més bibliografia sobre la construcció dels edificis provincials de la Part Alta de Tarragona i l'amfiteatre a la nota 574 de la II Part (capítol 4, apartat 4.3.3.) del present treball de recerca.

conseqüència, una reducció de la densitat de jaciments al territori tarragoní, la qual cosa permet intuir una intensificació dels processos de concentració de terres i el predomini, a partir d'aleshores, d'un sistema basat en explotacions rurals de tipus "vil·la", de grandària superior.

5.- ESTUDI ARQUEOMORFOLÒGIC DEL TERRITORI. EL CADASTRE.

Al llarg del present capítol, intentarem aproximar-nos a les característiques morfològiques del territori més immediat a la ciutat de *Tarraco* durant el període tardo-republicà (o Ibèric Final) a partir dels possibles elements antics observables encara al paisatge actual, especialment, les peculiaritats de la xarxa de camins i dels límits parcel·lars, que podrien revelar traçats fossilitzats d'un parcel·lari antic, la ubicació dels llocs de culte cristià i, fins i tot, les perduracions toponímiques, tots ells elements molt importants per apropar-nos a l'evolució de les pautes d'ocupació del territori al Camp de Tarragona durant l'època tardo-republicana i que hauríem de relacionar i contrastar, evidentment, amb les dades arqueològiques que hem recollit i analitzat al llarg del capítol anterior (III Part, capítol 4).

El nostre anàlisi es fonamenta sobre la idea bàsica de que el paisatge no constitueix una realitat natural, sinó una realitat transformada per l'acció antròpica, és a dir, que ha estat l'ésser humà qui ha modificat el seu entorn natural d'acord amb les seves necessitats i els seus coneixements culturals originant un paisatge, un espai a la seva mesura, caracteritzat, fonamentalment, per una extensió de les terres de conreu i de pasturatge, amb la consegüent desaparició de zones boscoses, i la construcció d'importants infraestructures, tant de caire viari com a destinades al manteniment dels conreus, entre les quals destaquen les obres hidràuliques destinades a la irrigació i el drenatge de les terres³⁹⁴.

Molts d'aquests elements paisatgístics han perdurat des de temps molt antics, donat el conservadorisme que caracteritza a les pràctiques agrícoles i ramaderes, un conservadorisme que es deriva, d'una banda, de la pervivència de les condicions que induïren al desenvolupament inicial d'aquests elements del paisatge i, d'altra banda, de la gran adaptació al medi ambient dels susdits elements i, per tant, de l'eficàcia que demostren i que ha fet innecessària la seva modificació.

Així doncs, partint d'aquestes idees podem dir que el paisatge agrari que podem observar a l'actualitat és producte d'un llarguíssim procés de "sedimentació" de les successives estructures rurals i, en conseqüència, mitjançant una acurada anàlisi de la morfologia del paisatge contemporani és possible arribar a conèixer aquestes sedimentacions correlatives de les estructures territorials de temps precedents³⁹⁵.

³⁹⁴ Tot i això, hem de tenir present que no totes les societats humanes que han poblat un determinat territori han incidit de la mateixa manera en la modificació del paisatge i, per tant, que no totes les actuacions esdevingudes a nivell territorial han quedat igualment reflectides, doncs mentre han hagut èpoques en les quals les intervencions han estat molt radicals i profundes, de les quals, en conseqüència, ens perduren més vestigis, han hagut altres en les quals s'han produït transformacions menys importants que han quedat definitivament amagades sota actuacions posteriors de més transcendència.

³⁹⁵ La idea de que és possible restituir la morfologia del territori antic a partir dels elements d'aquest que perduren al paisatge actual, constitueix el pilar de la nostra anàlisi. Es tracta del principi defensat pel *Centre d'Histoire Ancienne de Besançon* que sota la direcció de **M. Clavel-Lévêque**, ha desenvolupat tot un mètode de treball força efectiu i que, en conseqüència, seguirem al llarg del present estudi. De fet, la professora **Clavel-Lévêque** ha estat una investigadora pionera en la matèria, doncs va aconseguir donar la primera visió integral d'estudi d'un territori, sent capaç de reunir la tradició oberta per **E. Sereni**, amb l'article "Ciudades y campos en la Italia Prerromana" (publicat en la seva versió castellana a *Estado y clases en las sociedades antiguas*, Madrid 1982, pp. 63-87; original de 1966), i, a la vegada, de recollir i sistematitzar una tècnica precisa en un mateix treball publicat a París l'any 1970 i que portava per títol *Béziers et son territoire dans l'antiquité*, una obra que es pot considerar com el punt de partida de l'escola de *Besançon*, de la qual han sortit especialistes com **F. Favory** i **G. Chouquer**. Hem d'assenyalar que la metodologia emprada i desenvolupada per l'equip de *Besançon*, que, com acabem de comentar, farem servir durant el nostre treball, ja ha estat utilitzada per estudiar el paisatge antic, i, sobretot, per a detectar la presència de cadastres, de diverses comarques catalanes, concretament, l'Empordà i el Gironès, estudiats per **R. Plana**, el Vallès, analitzat per **A. Aguilar**, i, en darrer lloc, el Maresme, objecte d'estudi de la Tesi Doctoral d'**O. Olesti**. Veure: G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita); G. Chouquer, F. Favory i M. Clavel-Lévêque, "Catastri romani e sistemazione dei paesaggi rurali antichi", *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano (11 dicembre 1983-12 febbraio 1984)*, Modena

Malgrat les importants transformacions que ha sofert el paisatge del Camp de Tarragona, especialment durant els darrers anys, arran del desenvolupament dels equipaments industrials i dels espais orientats a fomentar i acollir el turisme, en algunes zones encara perduren empremtes d'estructures rurals anteriors, algunes dels quals pertanyents, sens dubte, a l'època antiga.

Amb aquesta aproximació de caire morfològic, basada en les idees que acabem de comentar, volem corroborar, fonamentalment, la presència d'una estructura cadastral romana sobre les àrees més immediates a l'antiga ciutat de *Tarraco* durant el període tardo-republicà (o Ibèric Final) i assenyalar les conseqüències que la implantació d'aquesta tingué sobre el patró d'assentament i les formes de producció i de comercialització de l'excedent.

Nosaltres partim, tal i com s'ha pogut observar a diverses parts d'aquest treball en les quals era impossible obviar la qüestió, de la hipòtesi de l'establiment d'un cadastre romà al Camp de Tarragona durant l'època tardo-republicana (o ibèrica final), tenint en compte les modificacions documentades a nivell arqueològic pel que fa al patró d'assentament del territori, unes modificacions que, segons el nostre parer, només poden anar relacionades amb la implantació d'una estructura cadastral, una nova estructura territorial que sabem positivament que va ser imposada per Roma a moltes de les noves àrees que anava conquerint i annexionant i que en molts llocs es va concretar sobre el terreny en una divisió ortogonal del territori, en una *limitatio*, abastant gran part d'aquest si bé no la seva totalitat

Per tant, sembla molt probable la implantació d'un cadastre romà, com a instrument de control polític i fiscal, sobre l'*ager Tarraconensis* i més, concretament, sobre el Camp de Tarragona, la qual cosa explicaria el fenomen de "reassentament" que hem observat al tractar l'evolució del poblament durant l'època ibèrica final a partir de les dades arqueològiques (III Part, capítol 4).

Però resulta més difícil corroborar si aquesta estructura cadastral romana imposada va tenir una plasmació física, real, sobre el territori, existint una autèntica *limitatio*, o si pel contrari només va ser teòric. De tota manera, nosaltres creiem (i de fet partim d'aquesta idea) que és molt possible, donada la importància de la regió en qüestió (es tracta del territori circumdant a *Tarraco*) i la suau topografia del terreny, que ens trobem davant un cadastre plasmant físicament sobre el territori, no només a nivell fiscal als documents administratius, de que es tracti d'una veritable *limitatio*, probablement una *centuriatio*, el tipus de cadastre romà més estès pels territoris de l'Imperi³⁹⁶.

1984, pp. 39-49; R. Plana, "Els inicis de l'intervenció romana a l'Empordà i pervivència i transformació de les estructures indígenes", *Estudios de la Antigüedad*, 3 (1986), pp. 117-123; *Idem*, "Le territoire d'Empuries: première phase de l'implantation romaine", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 15/2 (1989), pp. 249-281; *Idem*, *Morfologia històrica del territori del nord-est català durant les èpoques pre-romana i romana* (3 vols.), Bellaterra 1990 (Tesi Doctoral inèdita); *Idem*, "El territori de la ciutat romana de Girona (Gerunda)", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca, L'Avenç*, 167 (1993), pp. 33-34; *Idem*, "Paisatge i estructures rurals antigues en el nord-est català: territori de la ciutat romana de Gerunda", *Estudios de la Antigüedad*, 6/7 (1993), pp. 99-117; A. Aguilar, O. Olesti i R. Plana, "Cadastres romans a Catalunya: Empordà i Gironès, Cerdanya, Vallès Occidental", *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, pp. 111-124; A. Aguilar, "Avanç preliminar a l'estudi dels cadastres romans a la comarca del Vallès (Barcelona)", *Estudios de la Antigüedad*, 6/7 (1993), pp. 119-131; O. Olesti, "La Cerdanya en època antiga: romanització i actuació cadastral", *ibidem*, pp. 133-154; *Idem*, "La romanització del Maresme: un nou model d'interpretació", *Avenç*, 172 (1993), pp. 8-15; *Idem*, "Cadastre, aménagement du territoire et romanisation de Maresme à l'époque républicaine", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 20/1 (1994), pp. 283-307; *Idem*, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*. *Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995; *Idem*, "Actuaciones catastrales y romanización en el territorio del Maresme en época republicana: la contribución del estudio arqueológico", *Studia Historica (Historia Antigua)*, 13-14 (1995-96), pp. 105-124; *Idem*, "Le territoire du Maresme", *Atlas Historique des Cadastres d'Europe*. M. Clavel-Lévêque i A. Vignot (dirs.), Brusel· les 1998, pp. 1-10 (Dossier I); *Idem*, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empúries*, 52 (2000), pp. 55-86.

³⁹⁶ La centuriació constituïa un tipus de cadastre en el qual la *limitatio* es realitzava a partir de l'establiment d'unitats ortogonals, de forma quadrada o rectangular, les centúries (*centuriae*), basades en la mesura de l'*actus* romà. La centuriació establia unes unitats intermèdies inscrites al territori mitjançant camins, *limites*, a partir de les quals es feia la divisió parcel·l·ària. Van existir diversos tipus de *centuriatio*, però la més estesa és la que utilitza unitats intermèdies quadrades de 20 X 20 *actus*. Sobre les diferents tipologies de xarxes cadastrals antigues, consultar bàsicament: G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), pp. 191-209 (especialment pàgines 191-198); P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostel· la 1994, pp. 64-109 i 337-387. En contra d'aquesta opinió, és a dir, de l'existència d'una possible centuriació a l'*hinterland* de l'*ager Tarraco*, ja expressada per E. Ariño (*et alii*) i per J.M. Gurt i A. Marqués, entre altres, S.J. Keay i el seu equip de prospecció suggereixen que l'*ager Tarraconensis* no fou centuriat, considerant el marcat caràcter indígena que han detectat durant el seu estudi, tant des

Aquest complicat estudi (doncs requereix un coneixement molt aprofundit de la regió, donat que el mateix territori s'erigeix com el principal document a utilitzar), constitueix la culminació del nostre treball de recerca i ens permetrà, mitjançant la superposició de malles teòriques sobre mapes topogràfics i ortofotomapes d'escala 1:25.000, seguint les directrius establertes per la metodologia d'estudi desenvolupada pel *Centre d'Histoire Ancienne de Besançon* (CHA), detectar la presència o l'absència de parcel·lars ortogonals d'arrel romana (*limitationes*) dins la nostra àrea de treball.

Com ja hem tingut l'oportunitat d'assenyalar, a part de tenir present les dades procedents tant de les fonts escrites com de l'arqueologia, convenientment depurades, tindrem també en alta consideració la qüestió de la toponímia, especialment de la microtoponímia, doncs som de l'opinió que els elements de judicis que aquestes tècniques ens poden aportar són de gran importància per a cercar supervivències que indiquin una possible fossilització en el paisatge de divisions territorials d'origen antic. Hem de destacar que l'estudi toponímic, pel que fa al Camp de Tarragona, és molt complicat a causa de les alteracions experimentades pels topònims especialment arran de la presència musulmana. Tot i això, pensem que d'aquest tipus d'estudi se'n podrien derivar interessants informacions al voltant de la possible existència de creus de termes, localització d'ermites i santuaris, delimitacions antigues i antics camins o vies de comunicació que, degudament filtrats, ens poden ajudar notablement a reconstruir el paisatge antic i l'organització territorial de l'*hinterland* de la Tarraco ibero-romana (III Part, capítol 5, apartat 5.3.4.).

5.1.- Cadastres i centuriacions. Nomenclatura i conceptes.

El procediment que Roma utilitzà durant el període d'expansió tardo-republicà per a reestructurar els territoris conquerits i adequar-los als seus interessos i necessitats fou el de convertir-los en *ager publicus populi Romani* i procedir a la seva cadastració per a realitzar les assignacions de terres (*adsignatio*)³⁹⁷ i intensificar el seu control sobre d'ells, una cadastració que es podia materialitzar en una *limitatio* o *centuriatio*³⁹⁸, és a dir, la plasmació

d'un punt de vista demogràfic com pel que fa a l'estructura de l'hàbitat. Tot i això, cal fer referència al fet que **O. Olesti** hagi proposat l'existència d'un cadastre centuriat d'època tardo-republicana a la comarca del Maresme, una regió que es caracteritza per un poblament indígena molt abundant i dispers, similar al detectat a l'*hinterland* de Tarraco. Veure: L. Burés, J.M. Gurt, A. Marqués i F. Tuset, "Cadastres d'època de les ciutats de Tarraco, Ilerda i Iesso", *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, pp. 113-129; J.M. Gurt i A. Marqués, "La conquesta cadastral de l'espai. Les empremtes de la història en el paisatge del Camp de Tarragona", *Espais*, 12 (1988), pp. 46-51; E. Ariño, J.M. Gurt i M.A. Martín Bueno, "Les cadastres romains d'Hispanie: état actuel de la recherche", P.N. Doukellis i L.G. Mendoni (eds.), *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)*, París 1994, pp. 309-328; E. Ariño, J.M. Gurt, A. de Lanuza i J.M. Palet, "El estudio de los catastros rurales: una interpretación estratigráfica del paisaje", *Zephyrus*, XLVII (1994), pp. 189-217; J.M. Carreté, S.J. Keay i M. Millett, *A Roman Provincial Capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990*, Journal of Roman Archaeology Supplementary Series Number Fifteen, Oxford 1995, p. 276; O. Olesti, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.). Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995.

³⁹⁷ L'*adsignatio* o *assignatio* constituïa un acte de sobirania política mitjançant el qual l'Estat romà, per llei o pel poder implícitament delegat pel poble a un dels magistrats superiors, concedia als privats part de les terres de la seva propietat (*ager publicus*), destinades a aportar les rendes i els mitjans que aquest necessitava (integrades per camps conreats, boscos, pastures, mines, salines, llacs i rius), de manera que els privats n'obtenien la plena propietat (*optimo iure*). També podia designar un acte purament administratiu, emanat de l'Estat o d'una ciutat, pel qual s'atorgava als privats tan sols un determinat ús d'una propietat pública (*possessio*). Veure: P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostela 1994, pp. 166-203; M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gronámico-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996, pp. 94-97 i 146-167.

³⁹⁸ Segons **G. Chouquer**, la Península Italiana, «l'Italie, et plus précisément l'aire latino-campanienne, de tous temps au coeur des préoccupations romaines», va constituir, al llarg dels ss. IV-II a.C., el "laboratori" on els agrimensors foren elaborant formes cadastrals cada cop millors, més desenvolupades i eficaces, «s'ouvre à nous comme le "laboratoire" où le pouvoir romain et sa cohorte d'arpenteurs élaborent des formes cadastrales de plus en plus efficaces» (p. 91), que culminarien amb la centuriació de mòdul, no fix, però llargament testimoniada, de 20 X 20 *actus*, que es difondria arreu de la conca mediterrània, principalment, durant l'època tardo-republicana, ss. II i I a.C., arran del ràpid fenomen d'expansió territorial protagonitzat per Roma i que suposà una veritable explosió de l'*ager publicus*, i els inicis de l'època imperial, resultant especialment important el període comprès entre els germans Grac i Cèsar, caracteritzat per grans reformes agràries i nombroses assignacions de terres, doncs va constituir l'època de major desenvolupament de les tècniques agrimensores i, fins i tot, el mateix Cèsar és considerat al *Corpus Agrimensorum Romanorum*, concretament, a la *Demonstratio artis geometricae* de **Boethius** (393-416 La.), com el fundador de l'art de l'agrimensura. Veure: G. Chouquer i F. Favory, "Le 'laboratoire' italien", *Les paysages de l'Antiquité. Terres et cadatres de l'Occident romain (Ive s. avant J.-C. / IIIe s. après J.-C.)*, Errance, París 1991, pp. 91-138. També consultar: G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), pp. 354-407; M.

al sòl de l'estructura intermèdia del cadastre romà mitjançant la construcció d'una xarxa física de *limites*³⁹⁹.

Avui dia, tenim la imperiosa necessitat d'intentar precisar el màxim possible la terminologia referida al fenomen de la cadastració, si es que, realment, volem arribar a conèixer la història dels paisatges romans, i, sobretot, en relació a dos termes fonamentals, confusos per a l'època romana, que no designen, encara que ho puguin semblar, una mateixa realitat: d'una banda, el mateix terme "cadastració" (que no es cap novetat, sinó que s'inscriu en una llarga tradició, no únicament grega, de percepció de l'espai i d'organització dels paisatges per a finalitats diverses) i, d'altra banda, "centuriació" (que, pel contrari, es tracta d'una creació romana i que constitueix una forma particular de cadastre organitzat en mòduls regulars, una *limitatio*)⁴⁰⁰.

Cal assenyalar que l'establiment d'un cadastre (terme que potser deriva del grec tardà *katastikhon*) per part del món romà no implicava sempre una *limitatio* física del territori o *centuriatio* (és a dir, la construcció d'una autèntica xarxa de *limites*, camins que plasmaven al sòl l'estructura intermèdia del cadastre), però, en ambdós casos, la instauració del cadastre romà suposava la integració dels pobles indígenes dins les noves relacions de producció romanes i, fins i tot, el "reassentament" d'aquests⁴⁰¹.

Clavel-Lévêque, "La cadastració en l'espai imperial. Memòria i raó", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca*, L'Avenç, 167 (1993), pp. 18-23; P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostel·la 1994, pp. 64-109. En opinió de **Chouquer**, «le succès de la centuriation de 20 actus de côté s'explique sans doute en ce qu'elle constitue un équilibre entre les nécessités de l'assignation et la taille des lots d'une part et d'autre part la volonté de disposer d'une unité agraire suffisamment vaste pour permettre l'enregistrement et la structuration de territoires devenus, avec la conquête, très vastes». Veure: G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), p. 382.

³⁹⁹ Els gromàtics romans utilitzaven el terme *limes* (o *limite*) per anomenar els camins que constituïen la carcassa, l'estructura intermèdia, de la xarxa cadastral. Segons la seva orientació, nord-sud o est-oest, els *limites* s'anomenaven *kardo* o *decumanus*, respectivament. El mot *limes*, però, es mantenia com el terme genèric per a designar els camins d'una centuriació: *limites maximus* (per als eixos principals del sistema, el *decumanus maximus* i el *kardo maximus*), *limites quintarii* o *actuarii* (aplicat a un límit de cada cinc, més ampli que els demés i que abastava cinc centúries), *limites intercisivi* (referit als camins interns que dividien la centúria), etc... Veure: G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), pp. 187-191 i 209-219; M.C. Panerai i M. Rossella Filippi, "Agrimensors i centuriació", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca*, L'Avenç, 167 (1993), pp. 24-27 (es tracta d'una traducció dels articles de M.C. Panerai, "Gli agrimensori romani: tecnici e giudici", i de M. Rossella Filippi, "Le procedure: le operazioni tecniche", publicats al més que remarcable catàleg de l'exposició de Mòdena, de desembre de 1983 a febrer de 1984, editat per **S. Settis**, *Misurare la terra: centuriatione e coloni nel mondo romano (11 dicembre 1983-12 febbraio 1984)*, Mòdena 1984, pp. 109-112 i 128-132, respectivament); P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostel·la 1994, pp. 36-63 i 269-300; M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996, pp. 88-89; J. Cortadella, O. Olesti i A. Prieto, "El estudio de las centuriaciones en la Península Ibérica: progresos y límites", *Arqueología Espacial*, 19-20 (1998), pp. 429-441.

⁴⁰⁰ M. Clavel-Lévêque, "La cadastració en l'espai imperial. Memòria i raó", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca*, L'Avenç, 167 (1993), p. 18. Cal remarcar també, en aquest sentit, el poc rigor existent a l'hora de fer servir els termes *territorium*, *oppidum* i *villa*, generalment utilitzats per a referir-se a realitats del tot diferents del sentit concret que posseïen a l'Antiguitat. Com ja hem comentat, el terme *territorium* s'utilitza sense tenir en compte que es trobava vinculat amb el de *ciuitas* i que pot existir una *ciuitas* sense *urbs* (és a dir, sense nucli urbà pròpiament dit), però mai una *urbs* sense *ciuitas*. Segons apunta **M.J. Castillo**, per fer front a les imprecisions respecte al terme *territorium*, cal cercar el significat o els significats del sudit vocable dins el mateix *Corpus Agrimensorum Romanorum*. D'altra banda, hem de dir que la confusió a l'hora d'utilitzar els termes *oppidum* i *villa* és encara més greu, doncs qualsevol assentament suposadament urbà és immediatament etiquetat com a *oppidum*, mentre als establiments rurals se'ls aplica, sense cap mena d'escrúpul, la denominació de *villae* (III Part, capítol 4, apartat 4.5.2.). Respecte a aquesta problemàtica, és important recordar també que el vocable *latifundium* no significa necessàriament una *villa* de grans dimensions. Així mateix, s'ha d'incidir en el fet que és tan erroni creure que a regions de la Península Ibèrica com Extremadura o Andalusia ha existit sempre la gran propietat latifundista, com el pensar que la mitjana propietat ha estat l'element fonamental a altres com Catalunya. Una controvèrsia similar la trobem en referència als termes llatins que fan al·lusió a les unitats intermèdies del territori, és a dir, *pagi*, *vici*, *fora*, *praefectura* i *conciliabula*, doncs s'utilitzen habitualment de forma bastant arbitrària, sense haver estudiat prèviament el seu significat en el conjunt de la unitat territorial o sense tenir en consideració l'evolució del territori i la seva fragmentació en altres unitats com pot ser el cas de *Barcino* i *Egara*, que ha estat estudiat per **A. Prieto Arciniega**. Veure: M.L. Cortijo Cerezo, *La administración territorial de la Bética romana*, Còrdova 1993, pp. 211-246; J. Peyras, "Statut des villes et territoires des cités: le mot urbs et ses dérivés chez les arpenteurs romains", M. Clavel-Lévêque i R. Plana (eds.), *Cité et territoire. Ier Colloque Européen (Béziers, 14-16 octobre 1994)*, París 1995, pp. 33-67; M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996, pp. 35-40; A. Prieto Arciniega, "La relación entre Egara y Barcino en época visigoda y romana", M.I. Loring (ed.), *Historia social, pensamiento y Edad Media. Homenaje al prof. A. Barbero de Aguilera*, Madrid 1997, pp. 209-217; F. Moreno Martín, "Ocupación territorial Hispano-romana. Los Vici: poblaciones rurales", *Espacio, Tiempo y Forma*, 10 (1997) (serie II, Historia Antigua), pp. 295-306; J. Cortadella, O. Olesti i A. Prieto, "El estudio de las centuriaciones en la Península Ibérica: progresos y límites", *Arqueología Espacial*, 19-20 (1998), pp. 429-441; A. Prieto, O. Olesti, J. Cortadella, I. Arrayás i T. Naco, "Civitas y Urbs en el nordeste hispánico: algunas reflexiones", *I Congreso Internacional de Historia Antigua. La Península Ibérica hace 2000 años (Valladolid, 23-25 de noviembre de 2000)*, L. Hernández Guerra, L. Sagredo San Eustaquio i J.M. Solana Sáinz (eds.), Valladolid 2001, pp. 311-317.

⁴⁰¹ A més de voler aconseguir la reestructuració del món indígena per optimitzar la seva explotació i el seu control sobre ell, Roma també

Segons **G. Chouquer**, «*le rôle du cadastre dans l'évolution économique des régions semble considérable*», existint «*deux aspects complémentaires de sa fonction économique. D'une part, le cadastre est un instrument de fertilisation des régions par son rôle moteur dans la conquête des sols, que ce rôle ait été confié aux colons (...), ou bien à des groupes ethniques locaux (...). D'autre part, en imposant de nouvelles normes pour la répartition de la population, il contribue au démantèlement des équilibres économiques antérieurs*»⁴⁰².

El cadastre era, en primer lloc, un instrument fiscal, una relació de les terres existents i de qui les treballava (amb indicació de la producció possible, el tipus de terra, etc...), és a dir, constituïa un cens dels recursos econòmics de la regió i, per tant, ofería un marc ideal per a fixar les operacions fiscals. D'aquesta manera, suposava, per a l'Estat romà, un instrument de reglamentació de la pressió fiscal essencial en la seva relació amb els indígenes i possibilitava el control de la població local, una de les seves funcions principals.

En paraules de **Chouquer**, «*le cadastre joue un rôle administratif, dans la réorganisation des territoires, l'établissement de l'impôt, un rôle économique de mise en valeur, un rôle de contrôle des populations soumises*»⁴⁰³.

Així doncs, hem de concloure que el cadastre constituïa un mitjà de romanització ràpid, flexible i eficaç, que suposava la substitució d'unes estructures agràries i d'una organització político-social preexistents per unes noves al servei dels interessos de Roma⁴⁰⁴.

D'altra banda, cal dir que la plasmació física del cadastre, o sigui, la *limitatio* (o *centuriatio*), suposava un augment en la plurifuncionalitat d'aquest, doncs a les funcions enumerades *supra* s'afegeixen altres, com el facilitar la viabilitat i capil·larització del territori o el posar en explotació terres que s'adapten al nou tipus d'explotació.

La centuriació (*centuriatio*) consistia en un tipus determinat de delimitació i divisió del terreny (*limitatio*), que es podia realitzar amb motiu d'una assignació de terres (*adsignatio*) als colons d'una nova fundació (*deductio*), habitualment veterans (anomenada assignació viritana), però també arran d'una reorganització de terres d'un nucli preexistent d'origen indígena, sense que sigui necessària la fundació d'una nova comunitat⁴⁰⁵. En aquest

redistribuïa terres entre els ciutadans empobrits, mitjançant les anomenades assignacions viritanes, que d'aquesta manera es convertien en *possessores* i reproduïen el sistema propi del camperol lliure que cultivava la seva terra, el sistema tradicional romà que s'havia anat deteriorant a causa de les contínues guerres que afavorien l'acumulació de terres en poques mans i, en conseqüència, l'extensió del treball esclau en grans propietats. Els beneficiaris eren principalment els soldats veterans que havien col·laborat en l'activitat conqueridora. En definitiva, es tractava de ciutadans romans que traslladaren i reproduïen a la Península Ibèrica els modes d'explotació tradicionals d'Itàlia, en crisi per l'extensió de la gran propietat, el mateix fenomen que els impulsà a enrolar-se en l'exèrcit i que incità a l'Estat romà a continuar la seva política d'expansió que, a més, el va proveir de mà d'obra esclava. Veure: G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), pp. 384-407; M. Clavel-Lévêque, "La cadastración en l'espai imperial. Memòria i raó", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca, L'Avenç*, 167 (1993), pp. 18-23.

⁴⁰² G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), p. 394.

⁴⁰³ G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), p. 384.

⁴⁰⁴ G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), pp. 384-407.

⁴⁰⁵ Durant el període republicà, totes les propostes d'assignació de terres havien de partir del totpoderós Senat o d'un magistrat superior (és a dir, un cònsol, un pretor o un tribú de la *plebs*) i havia de ser sancionada per una *lex agraria* aprovada pels comicis centuriats (*comitia centuriata*), en la qual es determinava la ubicació del territori, la seva extensió, el nombre de colons i la forma de distribució de les parcel·les. A continuació l'Estat delegava el seguiment de l'aplicació de la llei a una comissió de magistrats extraordinaris, els anomenats *decenviri agrari*, elegits per l'assemblea popular, els comicis centuriats, que comptaven amb un equip d'agrimensors. Aquestes comissions de magistrats extraordinaris eren les que s'encarregaven dels aspectes tècnics i jurídics del procés (delimitació de fronteres, estatuts de les ciutats, reorganitzacions territorials, fixació dels diversos tipus d'impostos, assignació de terres públiques als privats, etc...), que es podien prolongar al llarg d'alguns anys. Al respecte, cal assenyalar que en cas d'*Hispania* les fonts literàries antigues, concretament **Apià**, ens documenten un exemple de comissió senatorial d'aquest tipus de la qual parlarem més endavant (**Apià**, *Iber.* XCIX-C, 428-437). Malgrat tot, sabem que en alguns casos eren els mateixos generals romans els qui, en un primer moment, realitzaven una divisió inicial de la possessió de la terra segons la forma en què s'havia produït la *deditio*, com va passar a l'epígraf de *Turris Lascutana* o durant l'actuació de Tiberi Semproni Grac a la Celtibèria. Al llarg del període imperial, les assignacions passaren a ser prerrogativa exclusiva de l'emperador. Veure: C. Moatti, *Archives et partage de la terre dans le monde romain (IIe siècle avant-J.-C. à Ier siècle après J.-C.)*, Collection École Française de Rome, 173, Roma-París 1993, pp. 7-30; A. Prieto Arciniega, "Apiano (Ib. 99) y el urbanismo de Tarraco", *Homenaje a F. Presedo*, Sevilla 1994, pp. 618-622; *Idem*, "Las transformaciones económicas de la Hispania Citerior durante la época republicana", *Italia e Hispania en la crisis de la República romana. Actas del III Congreso Hispano-Italiano (Toledo, 20-24 de septiembre de 1993)*, J. Mangas (ed.), Madrid 1998, pp. 95-96; J. Cortadella, O. Olesti i A. Prieto, "El estudio de las centuriaciones en la Península Ibérica: progresos y límites",

darrer cas, el cadastre centuriat no serviria per assentar colons itàlics o romans a noves terres, sinó per a “reassentar” la població indígena a nous hàbitats segons els interessos romans i provocar la seva integració dins les noves relacions de producció romanes. Possiblement, aquest fou el cas de *Tarraco*, ciutat que es desenvolupà a partir d’un nucli indígena i que, filo-romana des del primer moment, es convertí en un focus importantíssim de romanització i en una base militar fonamental, erigint-se en el “centre polític-administratiu” de la *Citerior* durant l’època tardo-republicana (o ibèrica final) i consolidant-se com a capital provincial pròpiament dita amb la reforma provincial augustiana de l’any 27 a.C., poc temps després de que Cèsar, probablement vers el 45 a.C., li atorgués, en substitució del seu antic, tot i que privilegiat, *status* tardo-republicà de ciutat lliure, el títol de colònia romana (II Part, capítol 4, apartats 4.2.3. i 4.3.1.).

La centuriació suposava una delimitació i divisió del territori mitjançant un sistema ortogonal de camins que el convertien en un conjunt de quadres de mesura homogènia denominats *centuriae*⁴⁰⁶, que eren assignats a cadascun dels *possessores*. Aquesta quadrícula, establerta pels *agrimensores*, és a dir, pels tècnics especialistes en la mesura de la terra⁴⁰⁷, es

Arqueología Espacial, 19-20 (1998), pp. 429-441; J. Ruíz de Arbulo, “Tarraco, Carthago Nova y el problema de la capitalidad en la Hispania Citerior republicana”, *Miscel·lània Arqueològica a J.M. Recasens*, Tarragona 1992, p. 124; AA.VV., *La España romana y visigoda (siglos III a.C.-VII d.C.)*, *Historia de España*, A. Domínguez Ortiz (dir.), vol. 2, Planeta, Barcelona 1993, pp. 130-132; P. Le Roux, *Romains d’Espagne. Cités et politique dans les provinces IIe siècle av. J.-C. - IIIe siècle ap. J.-C.*, París 1995, p. 49; F. Pina Polo, “Las comisiones senatoriales para la reorganización de Hispania (App., Iber., 99-100)”, *Dialogues d’Histoire Ancienne*, 23/2 (1997), pp. 83-104.

⁴⁰⁶ Aquestes grans parcel·les, les *centuriae*, resultants de la mesura i la divisió regular d’un territori, tenien com a mòdul clàssic i més freqüent, la parcel·la quadrada de 20 X 20 *actus*, uns 709,68 m. de costat, que contenia dos-cents *iugera*, és a dir, cent *heredia*, el que suposava una superfície aproximada de 50,36 Ha. Cal dir, però, que les excepcions al mòdul clàssic foren nombroses i ens trobem amb centúries de 20 X 40 *actus*, 15 X 15 *actus*, etc... Fins al moment, s’han pogut diferenciar més de trenta mòduls diferents de centúria arreu de l’Imperi. La *centuria* constituïa la base a partir de la qual es procedia a realitzar les divisions i l’assignació (*adsignatio*) dels lots de terra. L’*actus* era la mesura de longitud bàsica amb cent vint peus (uns 35,48 m. per un peu de 29,57 cm., que es subdividia en quatre pams o *palmae* i setze dits o *digitus* i del qual eren múltiples el *pasus*, uns cinc peus, i l’*actus*) i, simbòlicament, representava el solc que un jou de bous podia obrir amb l’arada amb una sola embranzida. La mesura de superfície bàsica era l’anomenat *actus quadratus*, un quadrat de cent vint peus de costat, és a dir, d’un *actus*, amb una superfície aproximada de 35,48 m², i que, simbòlicament, representava l’àrea de terreny que un jou de bous podia llaurar en mitja jornada de treball. Dos *actus quadrati* formaven un *iugerum*, una mesura de superfície més àmplia que constituïa un rectangle de dos -cents quaranta peus de llarg per cent vint d’ample (70,96 X 35,48 m.) i que, des d’un punt de vista simbòlic, era l’extensió de terreny que un jou de bous (*iugum*) podia llaurar durant una jornada laboral (Fig. 59). Dos *iugera* formaven, a la vegada, un *heredium*, la part més petita de terra que es transmetia a l’hereu, l’*heres*, i que constituïa l’expressió del patrimoni de que disposaven els ancestres d’època arcaica, doncs, tal i com diu la tradició, Ròmul assignà dos *iugera* (*bina iugera*) a cada home, és a dir, un *heredium* per cap. Més tard, cent d’aquests *heredia* formaren una *centuria*, d’això deriva el radical del sudsit terme (Varró, *De re rustica* I, 10). Per últim, destacar que cinquanta *iugera* constituïen un *laterculus*, una gran mesura de superfície que equivalia aproximadament a 12,5 Ha. (Fig. 60). Sobre l’origen de les formes parcel·lars geomètriques que organitzaren l’espai antic, consultar bàsicament: G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), pp. 54-73 i 219-230; G. Chouquer i F. Favory, “L’aire créa le champ”, *Les paysages de l’Antiquité. Terres et cadastres de l’Occident romain (Ive s. avant J.-C. / IIIe s. après J.-C.)*, Errance, París 1991, pp. 47-65; P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostela 1994, pp. 64-109.

⁴⁰⁷ En efecte, els agrimensors eren aquells que mesuraven la terra. El nom amb el qual eren identificats depenia, d’una banda, de la seva activitat, *mensores* (mesuradors), *agrimensores* (mesuradors de camps) i *finitores* (delimitadors de confins), o, d’altra banda, dels instruments que utilitzaven, *metatores* de *meta* (jaló), *decempedatores* de *decempeda* (*pertica* o perxa de deu peus de llargada per a les mesures sobre el terreny) i *gromatici* de *groma* (escaire d’agrimensor, el principal instrument, compost d’una creu, un braç de suport, una asta i quatre plomades, que permetia al tècnic traçar línies rectes i angles rectes). En època republicana, el terme llatí més utilitzat per a definir als agrimensors fou el de *finitores*, doncs els termes *agrimensor* i *gromaticus* entraren en ús durant el període imperial. Ja fossin militars o civils, els agrimensors s’encarregaven de totes les operacions tècniques necessàries per a l’establiment de campaments, la fundació de colònies, les assignacions de terres i la realització de cadastres. Però, existeix una estreta relació entre aquells que s’ocupaven de l’establiment de campaments militars (*castramentatio*) i aquells altres que tenien cura de les divisions agràries. I és que els civils devien els seus coneixements d’agrimensura al servei de l’exèrcit, on havien après la tècnica de la *mensura* i utilitzaven l’experiència per a continuar la professió després del seu llicenciament. Durant el període republicà, els agrimensors eren tècnics a la disposició dels magistrats que realitzaven les operacions colonials i eren consultats per aquests en cada situació concreta. Respecte a la seva condició social, les fonts literàries antigues ens indiquen que als experts encarregats de definir les parcel·les i els límits dels terrenys proposats pels *decemviri* se’ls exigia que fossin no només simples tècnics, sinó també homes d’una situació honorable, concretament, pertanyents a l’*ordo equestre* (Ciceró, *De lege agraria* II, 13, 32). Més endavant, a finals de la República i durant els primers anys de l’Imperi, els agrimensors tingueren una extracció social molt més inferior, tal i com demostren les inscripcions, la major part de les quals pertanyent a lliberts. Cal dir que el període comprès entre els germans Grac i Cèsar, caracteritzat per grans reformes agràries i nombroses assignacions de terres, va constituir l’època de major desenvolupament de les tècniques agrimensores. Fins i tot, el mateix Cèsar és considerat al *Corpus Agrimensorum Romanorum*, concretament, a la *Demonstratio artis geometricae* (393-416 La.), com el fundador de l’art de l’agrimensura. Amb l’Imperi, la professió d’agrimensor va ser definida de manera precisa i es va crear tota una burocràcia, la qual cosa va suposar que els agrimensors passessin a ser funcionaris de l’Estat organitzats en *collegia*, és a dir, corporacions, rebent un salari, i que apareguessin veritables escoles per a la seva formació. Si respecte al període republicà no ens resten gairebé testimonis relatius a l’especialització de les tasques dels agrimensors, pel que fa a l’època imperial tenim un gran nombre d’inscripcions a partir de les quals F.T. Hinrichs, un dels primers, juntament amb O.A.W. Dilke, en abordar la traducció i el comentari dels passatges més difícils del *Corpus Agrimensorum Romanorum*,

construïa prenent com a base dos eixos perpendiculars que constituïen els dos camins principals (el *kardo maximus* i el *decumanus maximus*), una prolongació dels eixos en què s'estructurava la ciutat, i era assenyalada sobre el terreny amb fites⁴⁰⁸.

distingeix quatre categories de *mensores*: *mensores* militars (que acompanyaven a cada legió i que podien participar en projectes civils), *mensores* empleats pels *tabularia* (arxius) i al servei de l'emperador, *mensores* empleats per les administracions locals i *mensores* lliures. Hem d'assenyalar que, amb l'augment de l'expansió militar i dels grans treballs d'urbanització, es va generar una enorme demanda d'aquest personal especialitzat. També és important destacar el fet que als agrimensors els va ser assignada cada vegada amb més freqüència la funció de jutges en els casos de controvèrsies relacionades amb la terra. Els plets es dividien en causes *de fine*, inherents a la delimitació dels confins, i causes *de loco*, relatives a la propietat de la terra. L'agrimensor devia establir quin era el seu paper en la controvèrsia, és a dir, si li corresponia a ell emetre sentència o devia traspasar l'assumpte al *ius ordinarium*. A les causes *de loco*, la part perjudicada reclamava la restitució del terreny usurpat no a partir de la *forma* (el plànol), sinó del títol de propietat. Per tant, aquesta mena de controvèrsies, tal i com indica el mateix **Higini** al seu *De generibus controversiarum*, no podien ser decidides per un agrimensor, al tractar-se més aviat de qüestions jurídiques, i feia falta la intervenció d'un jutge (*iudex*) (**Higini**, *De generibus controversiarum*, 92, 17-94, 15 Th. = 129, 12-131, 9 La.). Tot i això, podia ser que el plet es pogués resoldre amb la definició de la línia de confí, feina que pertocava al *mentor*. És per això que, en la pràctica es produïa una certa ambigüitat. Sobre debats d'aquesta natura conservem el tractat de **Frontí** *De controversiis* i el comentari relatiu d'**Agenni** *Urbicus*, *De controversiis agrorum*, fonamentat sobre una font desconeguda d'època de Domicià que alguns especialistes atribueixen a un autor anònim que anomenen **Pseudo-Agenni**. Les disputes inherents als confins i a les propietats vénen classificades en quinze tipus, entre els quals es troben els litigis per la posició de les fites, per l'explotació abusiva dels boscos públics o de les pastures, pels fruits dels arbres dels terrenys veïns, etc... Les parts en litigi podien ser els particulars, les autoritats locals o l'Estat romà. A les controvèrsies més importants, l'emperador intervenia per a nomenar l'agrimensor-jutge. Al llarg del període baix-imperial, es va accentuar cada vegada més l'enquadrament burocràtic dels agrimensors fins al punt que Constantí va organitzar amb ells un gran complex de funcionaris estatals i va crear una oficina al capdavant de la qual hi havia un supervisor (*Codex Theodosianus* VI, 34, 1). Gràcies a una carta que el papa Gregori I va enviar al bisbe de Siracusa sabem que, a l'any 597 d.C., l'ofici d'agrimensor encara no havia desaparegut i que continuava desenvolupant tasques d'àrbitre a les controvèrsies relatives a la terra. Podeu consultar una breu, però molt aclaridora, aproximació als autors materials de les centuriacions a: M.C. Panerai i M. Rossella Filippi, "Agrimensors i centuriació", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca*, L'Avenç, 167 (1993), pp. 24-27 (es tracta d'una traducció dels articles de M.C. Panerai, "Gli agrimensori romani: tecnici e giudici", i de M. Rossella Filippi, "Le procedure: le operazioni tecniche", publicats al més que remarcable catàleg de l'exposició de Mòdena, de desembre de 1983 a febrer de 1984, editat per **S. Settis**, *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano (11 dicembre 1983-12 febbraio 1984)*, Mòdena 1984, pp. 109-112 i 128-132, respectivament). Podeu trobar informacions més acurades a les següents publicacions: C. Nicolet, "Les finitores ex equestri loco de la loi Servilia de 63 av.J.C.", *Latomus*, 29 (1970), pp. 72-103; O.A.W. Dilke, *The Roman Land Surveyors. An Introduction to the Agrimensores*, Londres 1971 (edició en italià a càrrec de **N. Alfieri**, *Gli Agrimensori di Roma antica: teoria e pratica della divisione e dell'organizzazione del territorio nel mondo antico*, Bolònia 1976, i edició en francès a càrrec de **F. Favory**, *Les Arpenteurs de la Rome Antique*, París 1995); *Idem*, "Archaeological and Epigraphic Evidence of Roman Land Surveys", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II/1 (1974), pp. 564-592; M. Weber, *Historia Agraria Romana*, Madrid 1982, pp. 56-61 (original en alemany, *Römische Agrargeschichte*, Stuttgart 1891); F.T. Hinrichs, *Histoire des Institutions Gromatiques*, Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient, París 1989, pp. 87-89, 167 i 181 (original en alemany, *Die Geschichte der gromatischen Institutionen*, Wiesbaden 1974); G. Chouquer i F. Favory, *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*, París 1992; *Idem*, *L'Arpentage Romain. Histoire des Textes – Droit – Techniques*, París 2001; J. Peyras, "Écrits d'arpentage et hauts fonctionnaires géomètres de l'antiquité tardive", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 21/2 (1996), pp. 149-204; P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostela 1994; M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996 (sobre les *controversiae agrorum* i el paper de l'agrimensor, consultar especialment pàgines 207-240).

⁴⁰⁸ Respecte a les operacions tècniques, hem de dir que una vegada establerta l'orientació que tindria la centuriació, l'agrimensor determinava el primer punt on s'havia de col·locar la *groma* (**Fig. 61**), el qual donaria lloc a la intersecció principal de tot territori mesurat (*pertica*) i, teòricament, hauria de ser el punt central del reticulat. Malgrat tot, en la pràctica, habitualment per obstacles geogràfics, els confins, tal i com el mateix **Higini Gromàtic** ens apunta al seu *De limitibus constituendis* (131-171 Th. = 166-208 La.), no podien trobar-se a igual distància del *kardo maximus* i del *decumanus maximus*. Segons el citat autor, es podien donar quatre possibilitats: la primera preveia que, en el cas de la fundació d'una nova ciutat, el centre de la *pertica*, és a dir, del territori centuriat, podia coincidir amb el centre urbà (*urbis*) de la ciutat, el que es considerava la millor norma per establir els límits (la *ratio pulcherrima*); la segona possibilitat consistia en que el centre podia ser col·locat en un punt no llunyà de l'exterior d'un assentament anterior a la centuriació (la *ratio proxima*); la tercera contemplava que l'eix principal de la centuriació podia coincidir amb un camí ja existent; i, per últim, la quarta es referia al fet que l'encreuament dels dos eixos majors fos col·locat a un punt distant del centre urbà. Abans d'iniciar els treballs de divisió pròpiament dits, era necessari, tal i com comenta **Higini Gromàtic**, accomplir amb una formalitat: el fundador de la colònia (*conditor*), és a dir, aquell de qui havia sortit la iniciativa de l'operació, o un representat seu, devia convocar l'auguri, doncs tan sols una vegada coneguts els auguris, i en el cas de que aquests fossin favorables, s'autoritzava l'inici dels treballs de divisió. L'asta de la *groma* es fixava en el terreny a una distància del punt inicial igual a la llargada del braç de suport de l'aparell. Després es feia girar la *groma* fins obtenir la direcció establerta amb antelació i es mirava des d'una de les plomades la seva oposada. L'alineació es realitzava mitjançant jalons (*metae*) fixats sobre el terreny a distàncies regulars (potser d'un *actus*) i s'avançava en l'operació fins aconseguir la llargada desitjada (en el cas d'una centúria *standard* era de dos mil quatre-cents peus). Sobre aquest nou punt es col·locava una altra vegada la *groma* i, perpendicularment a la línia establerta amb anterioritat, es traçaven les demés línies per a completar, d'aquesta manera, el quadrat o el rectangle que formaria la centúria. Les distàncies eren mesurades amb perxes (*perticae*) de deu peus de llargada anomenades per aquest motiu *decempedae*. La primera línia traçada era el *decumanus maximus* i, perpendicularment a aquest s'establí el *kardo maximus*. Seguidament, es traçaven de manera progressiva els altres límits. Aquells que es trobaven a cada cinc intervals eren anomenats *quintarii* o *actuarii*, en la mesura que constituïen camins públics, mentre que la resta rebia el nom de *linearii* i, a Itàlia, *subruncivi*, perquè per poder ser transitats devien ser netejats de les herbes i de les mates de les voreres amb una mena de falç anomenada *runco*. En teoria, tan sols estava previst que funcionessin com a camins el *decumanus maximus*, el *kardo maximus* i els *quintarii*, però en la pràctica, en la major part dels casos, ho foren també els altres límits. A propòsit dels límits, els *Libri Coloniarius* ens indiquen la presència de camins que passaven per terrenys de propietat privada però que eren d'ús públic, i límits que passaven per terreny públic exclòs de l'assignació. És important assenyalar que l'amplada dels límits podia variar. Tot i això, es coneix una llei d'època augustiana que determinava que el *decumanus maximus* havia de tenir quaranta peus d'amplada, el *kardo maximus* vint, els *quintarii* dotze, i els *subruncivi* vuit peus. Per aconseguir la màxima precisió possible, s'efectuaven severs controls cada *quintarius* amb la finalitat d'impedir que un error s'anés acumulant. D'altra banda, a més de la delimitació de la centúria, es procedia a la subdivisió interna d'aquesta per obtenir els lots d'assignació pròpiament dits, els quals eren separats mitjançant límits anomenats *limites* o *intercívsi*, és a dir, literalment "senders que separen". Els límits es numeraven a partir del *decumanus maximus* i del *kardo maximus*, que es trobaven

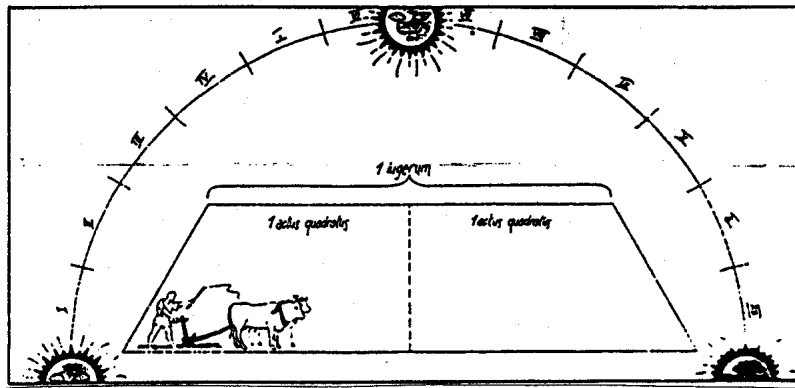

Figura 59. El iugerum, l'extensió de terreny que un jou de bous (*iugum*) podia llaurar durant una jornada laboral (segons G. Moscara).

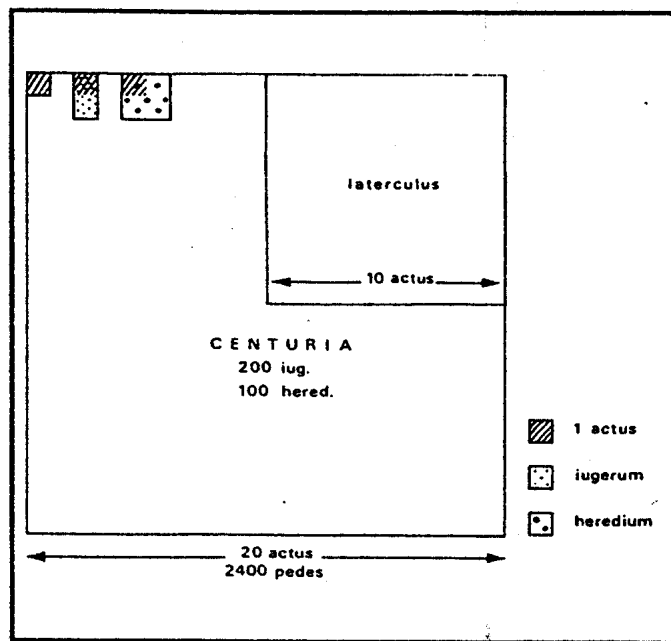

Figura 60. Unitats agràries geomètriques romanes, de l'actus a la centúria (segons F. Favory).

exclosos de la numeració, segons les quatre *regiones* que els dos eixos principals havien delimitat. És a dir, *pars dextra* o *dextrata* i *sinistra* o *sinistrata*, respecte al *decumanus maximus*, i *pars antica* o *ultrata* i *postica* o *citrata* en relació al *kardo maximus*. Les indicacions es realitzaven mitjançant la numeració romana juntament amb les lletres DD (*Dextra Decumanum*), SD (*Sinistra Decumanum*), KK (*Kura Kardinem*) i UK (*Ultra Kardinem*). Les centúries s'indicaven per la *regio*, pel *decumanus* i pel *kardo*. Per exemple, la centúria SDIII KKII era la que corresponia a la *regio sinistra citrata*, és a dir, la situada a la tercera fila a l'esquerra del *decumanus maximus* i a la segona més enllà del *kardo maximus* (Fig. 62). Veure: F. Castagnoli, *Le ricerche sui resti della centuriazione. Note e discussione erudite a cura di Augusto Campana*, Roma 1958 (especialment pàgina 22); O.A.W. Dilke, *The Roman Land Surveyors. An Introduction to the Agrimensores*, Londres 1971 (especialment pàgina 90) (edició en italià a càrrec de N. Alfieri, *Gli Agrimensores di Roma antica: teoria e pratica della divisione e dell'organizzazione del territorio nel mondo antico*, Bolònia 1976, i edició en francès a càrrec de F. Favory, *Les Arpenteurs de la Rome Antique*, París 1995); J. Le Gall, "Les Romains et l'orientation solaire", *Mélanges de l'École Française de Roma*, 87 (1975), pp. 287-320 (especialment pàgina 301); L. Capogrossi Colognesi, *La struttura della proprietà e la formazione del "Iura praediorum" nell'età repubblicana*, II, Milà 1976, (especialment pàgines 69 i ss.); A. Palma, "Le strade romane nelle dottrine giuridiche e gromatiche dell'età del principato", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 14 (1982), pp. 850-880; G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), pp. 187-191, 209-219 i 314; G. Chouquer i F. Favory, *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*, París 1992; *Idem*, *L'Arpentage Romain. Histoire des Textes - Droit - Techniques*, París 2001; M.C. Panerai i M. Rossella Filippi, "Agrimensores i centuriació", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca*, L'Avenc, 167 (1993), pp. 24-27 (es tracta d'una traducció dels articles de M.C. Panerai, "Gli agrimensores romani: tecnici e giudici", i de M. Rossella Filippi, "Le procedure: le operazioni tecniche", publicats al més que remarcable catàleg de l'exposició de Mòdena, de desembre de 1983 a febrer de 1984, editat per S. Settis, *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano (11 dicembre 1983-12 febbraio 1984)*, Mòdena 1984, pp. 109-112 i 128-132, respectivament); P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostela 1994 (especialment pàgines 36-63 i 111-163); M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996.

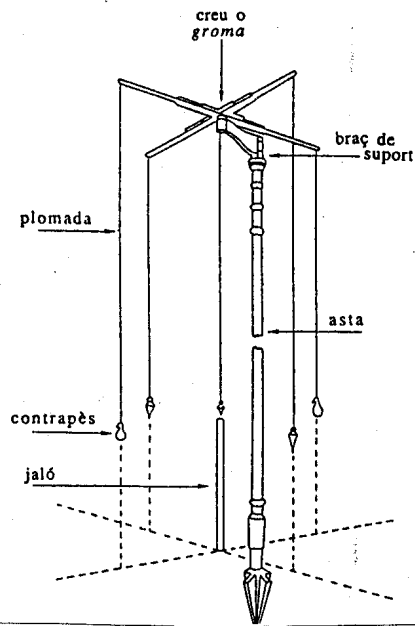

Figura 61. La groma i les seves diferents parts (segons J.-P. Adam).

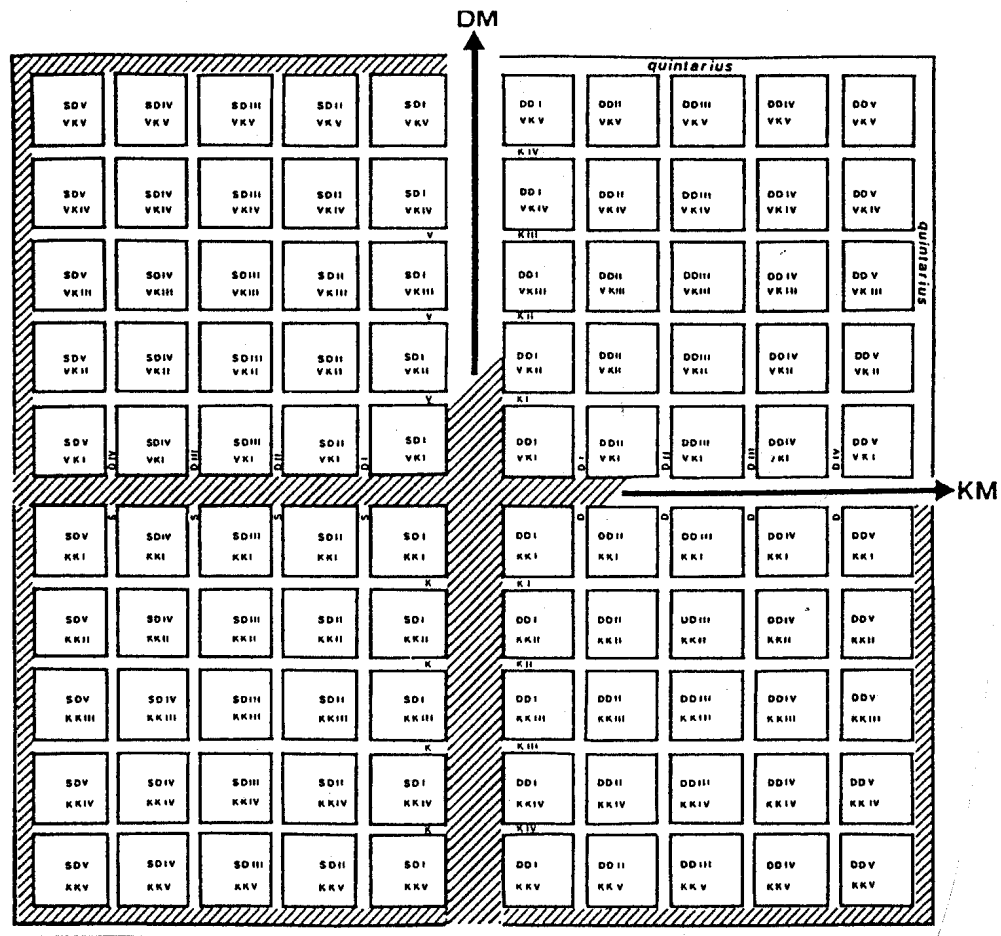

Figura 62. Esquema de la designació de centúries (segons R. Filippi).

DM.- Decumanus Maximus; KM.- Kardo Maximus;
 DD.- dextra decumanum (a la dreta del DM); SD.- sinistra decumanum (a l'esquerra del DM);
 VK.- ultra kardinem (a l'altre costat del KM); KK.- intra kardinem (a aquest costat del KM).

D'aquesta manera, els romans representaven sobre el territori conquerit la racionalitat i la superioritat de la seva civilització enfront de la barbàrie dels pobles indígenes. Aquesta parcel·lació va procurar una explotació més eficaç del territori⁴⁰⁹, a més de simbolitzar la igualtat original entre els ciutadans romans⁴¹⁰. A més, la implantació d'un cadastre o, sobretot, d'una centuriació permeté a Roma exercir un control més exhaustiu sobre la població local, que es fou integrant progressivament dins les noves estructures creades pels seus conqueridors⁴¹¹.

En opinió de **G. Chouquer**, «*mieux que toute autre forme cadastrale la centuriation réalise les conditions d'une intégration des fonctions assignées au cadastre. Elle définit l'espace régional, structure les rapports socio-économiques entre les diverses catégories de population, établit le lien entre les zones de vocation économique différente. Elle représente donc l'instrument d'une cohérence achevée au niveau des structures économiques et sociales et du paysage*»⁴¹².

⁴⁰⁹ La creació d'aquestes centúries quadrades representa un avenç respecte al precedent i contemporani sistema de divisió *per striga* i *per scamna*, doncs amb elles, segons indica **G. Chouquer**, s'aconsegueix «un équilibre entre les nécessités de l'assignation et la taille des lots d'une part et d'autre part la volonté de disposer d'une unité agraire suffisamment vaste pour permettre l'enregistrement et la structuration de territoires devenus, avec la conquête, très vastes» (p. 382). Es denominaven *strigae* les divisions de forma rectangular disposades amb el costat curt al llarg de l'eix principal, mentre que els rectangles disposats perpendicularment a aquell eren denominats *scamnae*. A la major part dels casos, la divisió *per strigae* et *per scamnae* sembla correspondre a un estadi precoç de sistematització de la ciutat. En opinió del susdit autor, «la strigation/scamnation ne peut être interprétée de façon tranchée et simplifiée. Elle correspond le plus souvent à une phase ancienne de la mise en valeur du territoire, mais son emploi sur une large période ne permet pas de la réserver uniquement à la première phase de la colonisation romaine en Italie. De même si elle peut assez souvent correspondre à une situation juridique particulière (...), elle n'est pas systématiquement la marque de cités de droit déterminé» (p. 381). D'altra banda, **Chouquer**, ens recorda també el fet que «en Italie du Nord et dans les provinces, on connaît la scamnation/strigation, principalement comme mode de subdivision d'un cadastre centurié» (p. 379), com *scamnation in centuriis*, és a dir, com una divisió a l'interior de les centúries seguint les *scamna*, un tipus de divisió freqüent a zones cadastrades durant l'època tardo-republicana romana, constituint un clar exemple els cadastres "precoços" del sud de la Gàl·lia com el de *Béziers B* i el de *Nîmes A*, ambdós estudiats per **M. Clavel-Lévêque** (Figs. 63 i 64). Al respecte, podeu consultar fonamentalment: M. Clavel-Lévêque, *Béziers et son territoire dans l'antiquité*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 112, Les Belles Lettres, Paris 1970; *Idem*, "Résistance, révoltes et cadastres: problèmes contrôles de la terre en Gaule transalpine", *Estudios de la Antigüedad*, 3 (1986), pp. 9-38 (també publicat a *Forms of control and subordination in antiquity. International Symposium for Studies on Ancient World* (Tokyo, 1986), T. Yuge i M. Doi (eds.), Tokyo 1988, pp. 177-208); *Idem*, "Terre, contrôle et domination. Révoltes et cadastres en Transalpine", *Puzzle Gaulois. Les Gaules en mémoire. Images-Textes-Histoire*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, 396, Paris 1989, pp. 177-208; *Idem*, "L'implantation des cadastres romains en Gaule méridionale et l'évolution des rapports Gouvernants/Gouvernés", *Gouvernants et Gouvernés dans l'Imperium romanum (IIIe av. J.-C. - Ier ap. J.-C.)*, Actes du colloque (28-31 mai 1989, univ. Laval, Canada), *Cahiers des Études Anciennes*, XXVI (1990), pp. 73-91 (especialment pàgina 74); *Idem*, "Béziers: territoire et cité. La fonction génétique du cadastre précolonial", *Cité et territoire. Ier Colloque Européen (Béziers, 14-16 octobre 1994)*, M. Clavel-Lévêque i R. Plana (eds.), Paris 1995, pp. 89-100; *Idem*, *Atlas des cadastres de Gaule I. Le réseau centurié Béziers B*, Annales Littéraires de l'Université de Besançon, Paris 1995; *Idem*, "Le réseau centurié Béziers B", *Atlas Historique des Cadastres d'Europe*, M. Clavel-Lévêque i A. Vignot (dirs.), Brusel·les 1998, pp. 1-10 (Dossier I). També podeu consultar: S. Mauné, "À propos du septième kardo du cadastre Béziers B: le site de Balsède III à Pézenas (Hérault)", *Études sur l'Hérault*, 9 (1993), pp. 1-4; *Idem*, "L'occupation du sol en Biterrois nord-oriental à la période précoloniale, 118 av. / 36 av. J.-C.", *Cité et territoire. Ier Colloque Européen (Béziers, 14-16 octobre 1994)*, M. Clavel-Lévêque i R. Plana (eds.), Paris 1995, pp. 195-206; *Idem*, "Le cadastre précolonial dit Béziers B et ses rapports avec les oppida préromains de la moyenne vallée de l'Hérault", *Archéologie Aujourd'hui. Les formes du paysage*, vol. II, *Archéologie des parcellaires. Actes du Colloque d'Orléans (28-30 mars 1996)*, Errance, Paris 1996, pp. 128-141; *Idem*, *Les campagnes de la cité de Béziers dans l'Antiquité (partie nord-orientale)*, IIe s. av.-VIe s. ap. J.-C., Archéologie et histoire romaine, I, Montagnac 1998. Més recent resulta el següent article de **S. Mauné**, que ens parla també dels cadastres del sud de la Gàl·lia anomenats "precoços": S. Mauné, "La question des premières installations rurales italiennes en Gaule Transalpine (fin du IIe siècle-milieu du Ier siècle av. J.-C.)", *Gallia*, LVII (2000), pp. 231-260 (especialment pàgines 245-249). Sobre les divisions *per strigae* i *per scamnae*, veure bàsicament: G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), pp. 198-209 i 354-407; P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostela 1994, pp. 64-109; M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996, pp. 85-86 i 92-94.

⁴¹⁰ Les subdivisions internes de les parcel·les es realitzaven mitjançant fites (*termini*) de pedra o de fusta, monuments funeraris (*sepulchra*), arbres (*arbores*), petits murs (*maceriae*), fosses (*fossae*), cledes o sendes, entre altres, que per la seva feble natura, generalment, s'han perdut. Aquestes subdivisions no eren homogènies, malgrat que un dels objectius de la centuriació fos reproduir la típica estructura romano-itàlica de la petita propietat camperola. Les diferències entre els lots de terres es deuen fonamentalment al rendiment de la terra i a les diverses categories de colons o beneficiaris. Per tant, distribució de terres no és sinònim de comunitat camperola igualitària. Respecte a les múltiples maneres de demarcació de les parcel·les de terra que podien haver a l'interior de cada centúria i sobre la forma de repartiment de l'*ager divisus et adsignatus*, consultar una interessant aproximació a: P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostela 1994, pp. 135-145 i 167-184. També val la pena veure: M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996, pp. 50-68.

⁴¹¹ J.-Y. Guillaumin, "Géométrie grecque et agrimensurique romaine. La science comme justification d'un idéologie", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 20/2 (1994), pp. 279-295.

⁴¹² G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), p. 383.

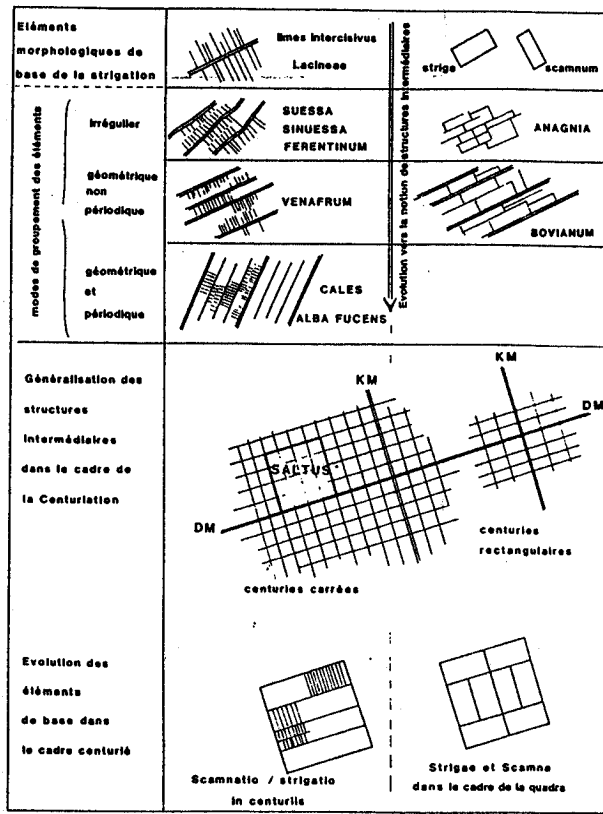

Figura 63. Evolució morfològica de la cadastració romana del s. IV al I a.C. (segons G. Chouquer i F. Favory).

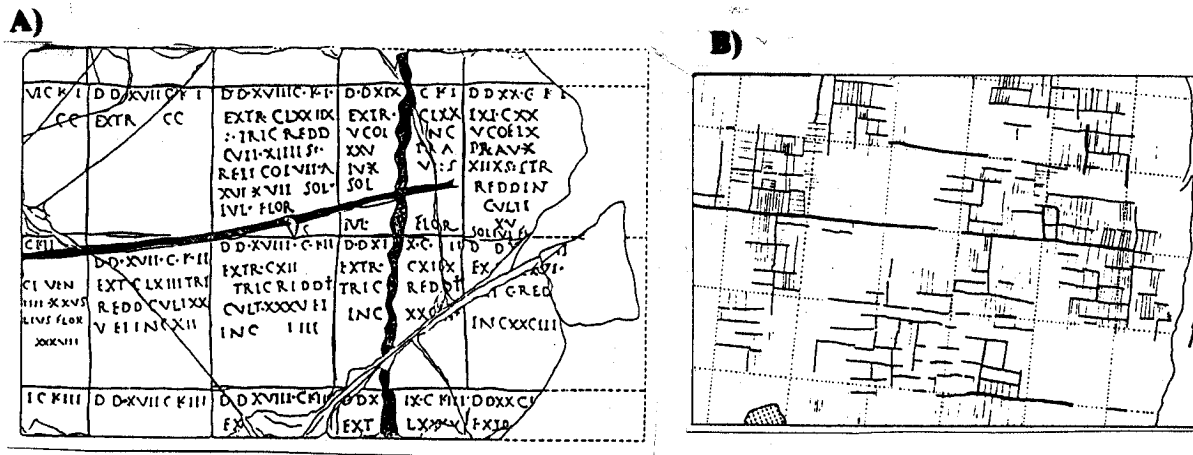

Figura 64. A) Fragment del plànol cadastral B d'Orange. B) La scannation in centuriis de la plana del Tricastin, a la regió de Pierrelatte, una zona d'assignacions massives del cadastre B.

Per tant, hem de considerar la *centuriatio* com la forma típica de divisió romana del sòl, realitzada per l'Estat amb la finalitat de procedir a fer assignacions. La centuriació caracteritza determinades categories de terres dividides i assignades i implica, per aquestes operacions molt precises i estrictament programades, l'existència de mapes (*formae*) que representen, a escala, la zona en qüestió⁴¹³.

⁴¹³ En agrimensura, la *forma* és el document cartogràfic més o menys precís dissenyat per l'agrimensurador on es plasmaven, en bronze, fusta o pergamí, les divisions cadastrals realitzades sobre el territori a més d'un comentari dels seus diferents estatuts jurídics. L'original de la *forma* restava al lloc, oberta a la consulta pública i s'enviava una còpia als arxius imperials (*tabularium*) on estaven dipositades les còpies de les *formae* de tot l'Imperi. La *forma* es completava amb el *Liber subcesivorum* (anotació de les terres no assignades), el *Liber beneficiorum* (terres assignades a la ciutat a altres territoris, és a dir, les *praefecturae*) i els *Libri aeris o commentarii* (amb els comentaris a les anotacions de la *forma* i alteracions que s'anaven produint a la centuriació). Així doncs, la *forma* constituïa un document oficial que contenia el

Respecte als límits del paisatge centuriat, cal assenyalar que per regla general els accidents geogràfics (turons, muntanyes, rius, etc...) constituïen els confins del territori i només en casos excepcionals, en els quals el territori disponible era clarament insuficient, la centuriació superava aquests accidents naturals mitjançant complexes operacions tècniques⁴¹⁴. Així doncs, en condicions normals la *centuriatio* no sobrepassava els límits de l'*ager* de la ciutat, àmbit i límit de la jurisdicció dels seus magistrats. Tot i això, existeixen alguns testimonis d'enclaus territorials situats dins l'*ager* d'altres ciutats, el que es denomina *praefectura*⁴¹⁵.

Malgrat que tot el *territorium* d'una determinada ciutat es trobava cadastrat, només una part d'aquest es trobava centuriat i, per tant, l'absència de restes centuriades a un sector del territori cadastrat no ha d'interpretar-se únicament com el resultat de transformacions d'època posterior. Hauran sempre buits a la informació ocasionats per l'existència d'un tipus de delimitació del paisatge que no va generar elements perdurables (cursos d'aigua, línies d'arbres, fites de fusta, etc...), o a la no ocupació en època antiga (zones humides o poc fèrtils, territoris *excepti*, és a dir, no limitats, etc...). La investigació actual també ha de tenir en compte la problemàtica entorn a les terres que, per diverses circumstàncies, no estigueren afectades per la centuriació però que formaven part de l'*ager* de la ciutat. Aquest seria el cas de les terres dolentes pel cultiu o difícils de delimitar, com boscos i pantans, o dels latifundis exclosos de la centuriació i, per tant, de l'assignació, entre altres⁴¹⁶. Hem de tenir present, que la centuriació convivia amb la mitjana i gran propietat que produïa pel mercat i que aquests latifundis es desenvolupaven sobre territoris cadastrats però no centuriats (*fundi excepti*)⁴¹⁷. Així doncs, recollint novament les paraules de **Chouquer**, «*la centuriation n'exclut donc pas le grand domaine, et ne s'applique donc pas dans le seul contexte des assignations de lots coloniaux. On découvre ainsi un des aspects principaux des cadastres romains, celui d'offrir une structure de compréhension des composantes de la vie rurale, dans leur dimension économique, spatiale et sociale. Le cadastre seul peut permettre de réaliser la portée réelle de l'occupation du sol, parce qu'il donne à l'habitat la nécessaire mise en corrélation avec les autres éléments antiques*»⁴¹⁸.

En definitiva, cadastre i centuriació van constituir en el món romà, de llarga duració, un fenomen d'una immensa repercussió històrica i espacial. Tot i això, cal de tenir present, tal i com ens diu **M. Clavel-Lévêque**, que «*allò que és radicalment nou a l'època romana és*

reticulat de la centuriació, la numeració de cada centúria amb els noms dels propietaris de les parcel·les i les mesures de superfície de cadascuna, els terrenys no assignats (*subseciva*), els béns de l'Estat, els terrenys donats en concessió o restituits als indígenes, els boscos, les pastures, els rius, els accidents orogràfics i els llocs sagrats. Podeu trobar detallada informació sobre aquest tema a: C. Moatti, *Archives et partage de la terre dans le monde romain (IIe siècle avant-Ier siècle après J.-C.)*, Collection École Française de Rome, 173, Roma-París 1993. També podeu consultar: C. Nicolet, *L'Inventaire du Monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Fayard, París 1988, pp. 159-179 (notes pp. 283-290) (reed. París 1996); P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostel·la 1994, pp. 317-325; M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996, pp. 97-100; G. Chouquer i F. Favory, *L'Arpentage Romain. Histoire des Textes – Droit – Techniques*, París 2001, pp. 45-49.

⁴¹⁴ Respecte a la importància dels elements naturals com a confins *inter ciuitates*, podeu veure: E. Rigoli, "Centuriazione e condizionamenti ambientali", *Misurare la terra: centuriazione e coloni nel mondo romano (11 dicembre 1983-12 febbraio 1984)*, Modena 1984, pp. 98-102; P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostel·la 1994, pp. 3-31; M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996, pp. 50-68; J.M. Iglesias Gil, "Ciudad y territorio", *En el año de Trajano. Hispania el legado de Roma (La Lonja-Zaragoza, septiembre-noviembre de 1998)*, Saragossa 1998, pp. 139-142.

⁴¹⁵ Sobre les *praefecturae* consultar bàsicament: P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostel·la 1994, pp. 253-261; M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996, pp. 254-261.

⁴¹⁶ G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), pp. 231-238 i 343-353.

⁴¹⁷ G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), pp. 318-336 (especialment pàgines 327-334) i 384-407 (especialment pàgines 399-403). Sobre els *fundi excepti* veure: P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostel·la 1994, pp. 224-228; M.J. Castillo, *Espacio en orden: el modelo gromático-romano de ordenación del territorio*, Logroño 1996, pp. 176-182.

⁴¹⁸ G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita), p. 334.

l'amplitud del fenomen, l'extensió geogràfica dels cadastres (limitationes), sense precedents en relació amb les experiències anteriors i la difusió de "models" en el moment en què la centuriació va marcar progressivament el sòl de les diverses regions del món romà»⁴¹⁹.

Probablement, la centuriació millor coneguda, ara per ara, a territori hispànic, gràcies a les informacions que ens atorguen les fonts agrícoles antigues, concretament, **Frontí** (*De controversiis* 9, 10-12 Th.), **Pseudo-Agennius** (*De controversiis agrorum* 44, 3-21 Th.) i **Higini Gromàtic** (*De limitibus constituendis* 135, 17-136, 10 Th. = 170, 19-171, 13 La. i 164, 8-12 Th. = 201, 9-13 La.)⁴²⁰, sigui la d'*Emerita Augusta* (Mèrida, Badajoz), que, pel que sembla, arribà a tenir, segons els nombrosos estudis realitzats al respecte, una longitud de 200 Km. i de la qual es coneix algun dels seus límits⁴²¹. També s'estudien altres possibles

⁴¹⁹ M. Clavel-Lévêque, "La cadastració en l'espai imperial. Memòria i raó", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca, L'Avenç*, 167 (1993), p. 20. Tenint en compte l'evolució cadastral constatada a Itàlia i el desenvolupament de la centuriació com a principal forma cadastral exportada per Roma a les províncies, considerem que la seva implantació devia comportar una gran efectivitat. La centuriació s'aferma seguint el ritme de l'expansió protagonitzada per Roma i es consolida com un instrument de gran utilitat al permetre la remodelació del paisatge i l'organització de l'explotació. La modificació del territori a partir d'esquemes romans facilitava el seu domini i la imposició de nous models socials i econòmics que regissin sobre la zona conquerida. La implantació d'una trama cadastral s'ha d'entendre en el marc de la seva funcionalitat, ja que al reorganitzar un territori assegurava el domini romà sobre la població i els seus recursos. Per tant, la centuriació va esdevenir una eina de gran importància al poder adaptar-se a qualsevol zona i a assegurar el control romà. Veure: G. Chouquer, M. Clavel-Lévêque i F. Favory, "Cadastres, occupation du sol et paysages agraires antiques", *Annales ESC*, 5-6 (1982), pp. 847-882; M. Clavel-Lévêque, "Pratiques impérialistes et implantations cadastrales", *Ktéma*, 8 (1983), pp. 185-251; *Idem*, "La cadastració en l'espai imperial. Memòria i raó", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca, L'Avenç*, 167 (1993), pp. 18-23; E. Gabba, "Per un'interpretazione storica della centuriazione romana", *Athenaeum*, III-IV (1985), pp. 265-284; G. Chouquer, M. Clavel-Lévêque, F. Favory i J.P. Vallat, *Structures agraires en Italie centro-méridionale. Cadastres et paysages ruraux*, Collection École Française de Rome, 100, Roma-París 1987; F.T. Hinrichs, *Histoire des Institutions Gromatiques*, Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient, París 1989 (original en alemany, *Die Geschichte der gromatischen Institutionen*, Wiesbaden 1974); P. López Paz, *La ciudad romana ideal. El territorio*, Santiago de Compostela 1994, pp. 69-109.

⁴²⁰ M. Clavel-Lévêque, D. Conso, A. González, J.-Y. Guillaumin i Ph. Robin, *Hygin l'Arpenteur. L'établissement des limites, Corpus Agrimensorum Romanorum*, Cost Action G2 "Paysages antiques et structures rurales: Techniques et Archéoenvironnement", Brusel· les 1996, pp. 25-27 i 141; O. Behrends, M. Clavel-Lévêque, D. Conso, P. Von Cranach, A. González, J.-Y. Guillaumin, M.J. Peña i S. Ratti, *Frontin. L'ouvre gromatique, Corpus Agrimensorum Romanorum*, Cost Action G2 "Paysages antiques et structures rurales: Techniques et Archéoenvironnement", Brusel· les 1997, p. 64; G. Chouquer i F. Favory, *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*, París 1992; *Idem*, *L'Arpentage Romain. Histoire des Textes – Droit – Techniques*, París 2001, pp. 213-216.

⁴²¹ El cas d'*Emerita Augusta* és un dels millors estudiats. Es tracta d'una colònia d'època augustiana fundada l'any 25 a.C. pel legat Publi Carisi (*legatus Augusti propraetore*) amb ex combatents de les legions *V Alaudae* i *X Gemina*, que, a l'erigir-se en capital de la província *Hispania Ulterior Lusitania*, es convertí en un dels pilars del règim imperial a la Península Ibèrica. Sobre aquesta ciutat es conserva una documentació literària excepcional, doncs es va convertir, de manera excepcional, en centre d'atenció d'alguns dels geomètres del *Corpus Agrimensorum Romanorum*, el quals, rarament, es refereixen als seus escrits a les operacions cadastrals realitzades a *Hispania*, preferint parlar de cadastres italians, africans o d'exemples anònims encara no identificats amb una ciutat precisa. És molt difícil la interpretació de les fonts literàries antigues que hi fan referència al territori emerità, però, tot i això, s'ha pogut establir el mòdul i l'orientació del parcel·lari gràcies, fonamentalment, a una cita d'**Higini Gromàtic** (*De limitibus constituendis* 135, 17-136, 10 Th. = 170, 19-171, 13 La. i 164, 8-12 Th. = 201, 9-13 La.). En efecte, s'ha pogut deduir l'existència per al conjunt de la *pertica* (és a dir, tot el territori cadastrat d'una ciutat) d'una centuriació de 40 X 20 *actus* (quatre-cents *iugera*), amb els *decumani*, identificats als costats més llargs de les centúries, orientats vers l'est. Es pot igualment suposar l'existència, a partir de la mateixa font d'informació, d'un nombre indeterminat de prefectures (*praefecturae*). D'altra banda, una breu referència de **Frontí** (*De controversiis* 9, 10-12 Th.) i un text del **Pseudo-Agennius** (*De controversiis agrorum* 44, 3-21 Th.), comentat per **Agennius Urbicus**, aporten algunes dades, tot i que no gaire precises donat el caràcter fragmentari de les notícies, sobre l'organització de les terres i de com es van produir les assignacions i l'establiment dels colons. La investigació creu, segons aquestes informacions, que, probablement, es van realitzar tres atribucions successives que esdevingueren, potser, durant el *lapsus* de temps que va de la fundació augustiana de la colònia al govern de l'emperador Vespasià, moment en el qual es va dur a terme una important revisió de l'*ager publicus* i es realitzaren significatius treballs. A part de l'estudi d'aquestes excepcionals referències literàries, s'ha realitzat un exhaustiu treball de delimitació de l'enorme territori emerità i de detecció cadastral sobre el terreny que encara presenta grans llacunes. Els coneixements que tenim sobre els cadastres d'*Emerita Augusta* es fonamenten, encara avui dia, sobre l'esquema proposat per **J.-G. Gorges**, el qual ha estat sotmès darrerament a algunes precisions arran de les noves dades proporcionades pels treballs en curs. Veure: R. Wiegels, "Zum territorium der Augusteichen kolonie Emerita", *Madrider Mitteilungen*, 17 (1974), pp. 258-284; R. Corzo, "In finibus emeritensium", *Augusta Emerita*, *Actas del Bimilenario de Mérida*, Madrid 1976, pp. 217-232; J.G. Gorges, "Centuriation et organisation du territoire: notes préliminaires sur l'exemple de Mérida", *Villes et Campagnes dans l'Empire Romain (Aix-en-Provence, 1980)*, P.-A. Février i Ph. Leveau (eds.), Aix-en-Provence 1982, pp. 101-110; *Idem*, "Remarques sur la détection des cadastres antiques en la Péninsule Ibérique: à propos d'Elche et de Mérida", *Cadastres et Espace Rural. Approches et réalités antiques. Table ronde de Besançon (mai 1980)*, M. Clavel-Lévêque (dir.), CNRS, París 1983, pp. 199-206; *Idem*, "Implantation rural et réseau routier en zone éméritaine: convergences et divergences", *Actes du Colloque sur les Voies Anciennes en Gaule et dans le Monde Romain Occidental (Paris, 5-6 juin 1982)*, *Caesarodunum*, XVIII (1993), pp. 413-424; E. Ariño i J.M. Gurt, "Catastros romanos en el entorno de Augusta Emerita. Fuentes literarias y documentación arqueológica", *Les campagnes de Lusitanie romaine. Occupation du sol et habitats. Table ronde internationale (Salamanque, 29 et 30 janvier 1993)*, J.-G. Gorges i M. Salinas de Frias (eds.), Madrid-Salamanca 1994, pp. 45-66; R. Étienne, "À propos du territoire d'Emerita Augusta (Mérida)", *Cité et territoire. Ier Colloque Européen (Béziers, 14-16 octobre 1994)*, M. Clavel-Lévêque i R. Plana (eds.), París 1995, pp. 27-32; E. Ariño et alii, "Les centuriations d'Augusta Emerita", *Atlas Historique des Cadastres d'Europe*, M. Clavel-Lévêque i A. Vignot (dirs.), Brusel· les 1998, pp. 1-8 (Dossier II); G. Chouquer i F. Favory, *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*, París 1992; *Idem*, *L'Arpentage Romain. Histoire des Textes – Droit – Techniques*, París 2001, pp. 213-216.

centuriacions, sobretot, al Llevant peninsular i la costa catalana (*Emporiae, Gerunda, Iluro, Barcino, Iesso, Ilici*, etc...), a la vall de l'Ebre (*Caesaraugusta, Calagurris, Graccuris, Ilerda, Libia, Osca*, etc...) i a la vall del Guadalquivir i a l'Andalusia oriental (*Urso, Ostippo, Ulia*, etc...) ⁴²².

La detecció de centuriacions ha experimentat un enorme progrés durant els darrers anys, gràcies a l'aplicació dels mètodes d'anàlisi de la fotografia aèria i de la cartografia, ja que, a vegades, ens han deixat empremtes de la seva existència, línies fòssils dels camins i quadrícules que van servir de base per a distribucions posteriors de les terres ⁴²³.

⁴²² A. García Bellido, "La centuriación de Ilici", *XXX Congreso Luso-español para el progreso de las ciencias*, Múrcia 1972, pp. 126-127; AA.VV., *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Universidad Autónoma de Madrid, València 1974; A. Ramos, "Las villas de la centuriación de Ilici", *Simposio de ciudades augusteas de Hispania*, vol. I, Saragossa 1976, pp. 209-214; J. Gómez Pantoja, "Vestigios de una posible 'centuriatio' romana en las cercanías de Alfaro (Logroño)", *XV Congreso Nacional de Arqueología (Lugo, 1977)*, Saragossa 1979, pp. 929-936; L.F. Labe Valenzuela, "Sobre una posible centuriación romana próxima a Los Bañales (Uncastillo)", *XVII Congreso Nacional de Arqueología (Logroño, 1983)*, Saragossa 1985, pp. 831-836; E. Ariño Gil, "Centuriaciones en Libia (Herramellori, Rioja)", *ibidem*, pp. 817-829; *Idem*, *Centuriaciones romanas en el Valle Medio del Ebro. Provincia de la Rioja*, Historia2, Instituto de Estudios Riojanos, Logroño 1986; R. Plana "Els inicis de l'intervenció romana a l'Empordà i pervivència i transformació de les estructures indígenes", *Estudios de la Antigüedad*, 3 (1986), pp. 117-123; *Idem*, "Le territoire d'Empuries: première phase de l'implantation romaine", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 15/2 (1989), pp. 249-281; *Idem*, *Morfología histórica del territorio del nord-est català durant les èpoques pre-romana i romana* (3 vols.), Bellaterra 1990 (Tesi Doctoral inèdita); *Idem*, "El territori de la ciutat romana de Girona (Gerunda)", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca, L'Avenç*, 167 (1993), pp. 32-52; *Idem*, "Paisatge i estructures rurals antigues en el nord-est català: territori de la ciutat romana de Gerunda", *Estudios de la Antigüedad*, 6/7 (1993), pp. 99-117; *Idem*, "Ampuries: structure territoriale grecque et réalisation romaine", *Atlas Historique des Cadastres d'Europe*, M. Clavel-Lévêque i A. Vignot (dirs.), Brusel· les 1998, pp. 1-12 (Dossier IV); J.E. Borao Mateo, "Las posibles centuriaciones ampuritanas", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 20 (1987), pp. 279-326; M.L. Cortijo Cerezo, "La Centuriatio Uliense", *Actas del 1er Congreso Peninsular de Historia Antigua (Santiago de Compostela, 1-5 de julio de 1986)*, G. Pereira Menaut (ed.), vol. II, Santiago de Compostela 1988, pp. 333-343; J. Piñs, M. Poblet i M. Querol, "Recerques sobre l'ordenació territorial de la Conca de Barberà en època romana", *Aplec de Treballs*, èp. I, 9 (1989), pp. 151-168; L. Burés, J.M. Gurt, A. Marqués i F. Tuset, "Cadastres d'època romana en relació a les ciutats de Tarraco, Ilerda i Iesso", *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, pp. 113-120; A. Aguilar, O. Olesti i R. Plana, "Cadastres romans a Catalunya: Empordà i Gironès, Cerdanya, Vallès Occidental", *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*, pp. 111-124; G. Chouquer i F. Favory, "Atlas des cadastres de l'Occident romain", *Les arpenteurs romains. Théorie et pratique*, Paris 1992, pp. 129-132; O. Olesti i R. Plana, "Les cadastres anciens en Espagne: bilan et perspectives (1990-1993)", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 19/2 (1993), pp. 352-359; A. Aguilar, "Avanç preliminar a l'estudi dels cadastres romans a la comarca del Vallès (Barcelona)", *Estudios de la Antigüedad*, 6/7 (1993), pp. 119-131; O. Olesti, "La Cerdanya en època antiga: romanització i actuació cadastral", *ibidem*, pp. 133-154; *Idem*, "La romanització del Maresme: un nou model d'interpretació", *Avenç*, 172 (1993), pp. 8-15; *Idem*, "Cadastre, aménagement du territoire et romanisation de Maresme à l'époque républicaine", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 20/1 (1994), pp. 283-307; *Idem*, *El territori del Maresme en època republicana (s. III-I a.C.)*, *Estudi d'Arqueomorfologia i Història*, Mataró 1995; *Idem*, "Actuaciones catastrales y romanización en el territorio del Maresme en época republicana: la contribución del estudio arqueológico", *Studia Historica (Historia Antigua)*, 13-14 (1995-96), pp. 105-124; *Idem*, "Le territoire du Maresme", *Atlas Historique des Cadastres d'Europe*, M. Clavel-Lévêque i A. Vignot (dirs.), Brusel· les 1998, pp. 1-10 (Dossier I); *Idem*, "Integració i transformació de les comunitats ibèriques del Maresme durant el s. II-I a.C.: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral", *Empuries*, 52 (2000), pp. 55-86; N. Marín et alii, "Ordenación del territorio en la Hoya de Baza (Granada) durante la época romana", *Estudios de la Antigüedad*, 6/7 (1993), pp. 155-173; M. Clavel-Lévêque, "Un plan cadastral à l'échelle. La forma de bronze de Lacimurga", *ibidem*, pp. 175-182; E. Ariño, J.M. Gurt i M.A. Martín Bueno, "Les cadastres romans d'Hispanie: état actuel de la recherche", P.N. Doukellis i L.G. Mendoni (eds.), *Structures rurales et sociétés antiques. Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)*, Paris 1994, pp. 309-328; E. Ariño, J.M. Gurt, A. Lanuza i J.M. Palet, "El estudio de los catastros rurales: una interpretación estratigráfica del paisaje", *Zephyrus*, XLVII (1994), pp. 189-217; J.M. Palet, *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval segles II-I a.C.-X-XI d.C.*, Memòries d'Arqueologia de Barcelona, 1, Barcelona 1994; E. Ariño, J.M. Gurt i J.M. Palet, "Réalités archéologiques et restitution théorique des parcelaires: analyse du problème sur quelques exemples hispaniques", *Archéologie Aujourd'hui. Les formes du paysage*, vol. II, *Archéologie des parcelaires. Actes du Colloque d'Orléans (28-30 mars 1996)*, Errance, Paris 1996, pp. 142-154; R. González Villaescusa, "Centuriations, alquerías et pueblos. Eléments pour la compréhension du paysage valencien", *ibidem*, pp. 155-166; J.M. Gurt, A. Lanuza i J.M. Palet, "Revisión del catastro romano de Ilici", *Pyrenae*, 27 (1996), pp. 215-226; P. López Paz, "El territorio", *Hispania Romana. Desde tierra de conquista a provincia del Imperio (Roma, 22 septiembre-23 noviembre 1997)*, Electra, Madrid 1997, pp. 73-76; E. Ariño et alii, "Les centuriations de Caesaraugusta", *Atlas Historique des Cadastres d'Europe*, M. Clavel-Lévêque i A. Vignot (dirs.), Brusel· les 1998, pp. 1-14 (Dossier III); J. Massó i O. Olesti, "Une limite de propriété rurale dans l'ager tarraconensis", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 23/2 (1998), pp. 224-232; T. Reyes, R. González Villaescusa i J. Eusebio, "Estudi de l'Ager Aesonensis (Isona i Conca Dellà, Pallars Jussà)", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 8 (1998), pp. 39-59; M. Mayer i O. Olesti, "La sortitio de Ilici. Del documento epigráfico al paisaje histórico", *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 27/1 (2001), pp. 109-130. Actualment, l'àrea d'Arqueologia del Departament de Ciències de l'Antiguitat i l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona, sota la direcció del professor **J. Guitart i Duran**, està estudiant els cadastres antics al territori de la ciutat d'Iesso, actual Guissona, i a la regió penedesenca, un estudi, aquest darrer, que ens interessa especialment tenint en compte que el Penedès i el Garraf formaven part del *territorium* de l'antiga Tarraco (III Part, capítols 1 i 2). Els seus primers resultats foren presentats durant el *Seminari d'Arqueologia del Paisatge i el Territori al Món Antic*, celebrat a la Sala de Juntes de la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona el dia 13 de novembre de 2000, sota la coordinació del mateix **J. Guitart** i del seu col·laborador **J.M. Palet**, i en el qual el nostre grup de recerca va presentar una comunicació titulada "*Ciuitas, Urbs y Territorium. Problemas metodològics*".

⁴²³ Sobre el progrés de les tècniques d'estudi i la metodologia de treball a seguir podeu consultar els següents articles, que constitueixen bones síntesis: A. Aguilar i O. Olesti, "Metodologia per a l'estudi dels cadastres antics", *Dossier. Els cadastres en època romana: història i recerca, L'Avenç*, 167 (1993), pp. 28-31; J. Cortadella, O. Olesti i A. Prieto, "El estudio de las centuriaciones en la Península Ibérica: progresos y límites", *Arqueología Espacial*, 19-20 (1998), pp. 429-441. Podeu trobar informacions més acurades als següents treballs, alguns dels quals constitueixen clàssics en el camp de l'arqueomorfologia del paisatge: G. Chouquer, *Les cadastres romains. Approche morphologique et problèmes* (2 vols.), Besançon 1982 (Tesi Doctoral inèdita) (especialment pàgines 283-311); M. Clavel-Lévêque (dir.),